บทที่ ๒
ความเป็นมาของประณามบทและนิคมนกถาในวรรณคดีบาลี

ในตอนต้นของคัมภีร์ชั้นอรรถกถาเป็นต้นมา ปรากฏข้อความสรรเสริญพระรัตนตรัย ทั้งนี้ คำสรรเสริญในคัมภีร์อรรถกถาคัมภีร์แรก (สมันตปาสาทิกา) และหลายคัมภีร์นั้นกวีชาวอินเดียเป็นผู้ประพันธ์ขึ้น จึงควรศึกษาที่มาและแนวคิดพื้นฐานในการสรรเสริญเทพเจ้าสมัยพระเวทและพระพุทธเจ้า เป็นต้น ในพระไตรปิฎกซึ่งน่าจะเป็นที่มาของการแต่งคำสรรเสริญในสมัยหลังและสัมพันธ์กับข้อความสรรเสริญต้นคัมภีร์อรรถกถาและในคัมภีร์บาลีกลุ่มอื่น เช่น ฎีกา โยชนา ทีปนี ในชั้นหลัง

ตอนต้นคัมภีร์อรรถกถาทุกคัมภีร์ (ก่อนเริ่มเนื้อหาคัมภีร์) ปรากฏข้อความมีเนื้อหาสรรเสริญ แสดงความเคารพพระพุทธเจ้า หรือพระรัตนตรัย หรือพระรัตนตรัยกับพระอัครสาวก เช่น ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (พระพุทธโฆสะ, ๒๕๓๘: ๑) ตอนต้นคัมภีร์ปรากฏข้อความสรรเสริญและแสดงความเคารพพระพุทธเจ้าไว้ดังนี้

โย กปฺปโกฏีหิปิ อปฺปเมยฺยํ
กาลํ กโรนฺโต อติทุกฺกรานิ
เขทํ คโต โลกหิตาย นาโถ
นโม มหาการุณิกสฺส ตสฺสฯ

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงเป็นที่พึ่ง ทรงกระทำกรรมที่ทำได้ยากเหลือแสน ตลอดระยะเวลาซึ่งคำนวณไม่ได้แม้ด้วยกัลป์ทั้งหลายที่อยู่ปลายสุด ทรงถึงความลำบากเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์โลก ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์ ผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณา

ข้อความสรรเสริญและแสดงความเคารพพระพุทธเจ้าเป็นต้นซึ่งปรากฏต้นคัมภีร์อรรถกถานี้เรียกว่า อารัมภกถาบ้าง คันถารัมภกถาบ้าง ปณามคาถาบ้าง แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า เรียกกันมาตั้งแต่สมัยที่คัมภีร์อรรถกถาได้แต่งขึ้น หรือมีผู้ให้ชื่อเรียกในภายหลังเมื่อได้ลอกคัมภีร์ต่อๆ กันมา ในวิทยานิพนธ์นี้เรียกข้อความสรรเสริญและแสดงความเคารพในตอนต้นคัมภีร์ว่า **"ประณามบท"** ตามราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๕: ๒๒๙) ประณามบทเป็นศัพท์ที่ราชบัณฑิตบัญญัติขึ้นใช้แทนคำว่า ***invocation*** ***(การร้องขอหรือคำวิงวอนขอ)*** บทที่อยู่ตอนต้นคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาก็ปรากฏเนื้อหาสรรเสริญ แสดงความเคารพและ***ร้องขอสวัสดิมงคล*** เป็นต้น โดยน่าจะมีแนวคิดพื้นฐานเดียวกัน ส่วนคำว่าประณามบท อารัมภกถา คันถารัมภกถา และ ปณามคาถาทั้งหมดนี้ มีความหมายดังจะอธิบายถึงต่อไปนี้

ประณามบท คือ คำนมัสการและคำสรรเสริญปูชนียบุคคล ซึ่งกวีเคารพยึดเหนี่ยวฐานะเป็นที่พึ่งทางใจ มีพระรัตนตรัย พระศาสดา พระธรรมคำสอนของศาสดา พระสาวก และขอพรที่กวีแต่งเป็นบทร้อยกรองปรากฏอยู่ต้นคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มีเนื้อความที่ไพเราะและมีภาษาสละสลวย ประณามบทไม่เพียงปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทบาลีชั้นอรรถกถาและฎีกาเท่านั้น ยังพบในวรรณกรรมพุทธศาสนาบาลีที่แต่งในประเทศไทย เช่น คัมภีร์สังคีติยวงศ์ของสมเด็จพระวันรัตน และในวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาไทย เช่น นันโทปนันทสูตรคำหลวงของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เป็นต้น พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๕: ๒๒๙) ให้คำจำกัดความประณามบทไว้ว่า "ประณามบท คือ การขอความอนุเคราะห์จากนพเทวีแห่งศิลปศาสตร์หรือจากเทพเจ้าองค์อื่นๆ (เช่นเพื่อให้เกิดความบันดาลใจ) ในมหากาพย์ประณามบทเป็นสัญนิยมอย่างหนึ่ง จะปรากฏ***ตอนเริ่มเรื่อง***หรือ***ใกล้ตอนเริ่มเรื่อง***ของบทร้อยกรอง" จากคำจำกัดความของราชบัณฑิต ประณามบท คือ บทที่อยู่ตอนต้นตอนเริ่มเรื่องหรือใกล้ตอนเริ่มเรื่องของบทร้อยกรอง แต่ในวรรณคดีบาลีชั้นอรรถกถาเป็นต้นมา ประณามบทคือบทที่อยู่***ตอนต้น***บทร้อยกรองผสมร้อยแก้ว กล่าวคือ วรรณคดีบาลีชั้นดังกล่าวเป็นบทที่กวีแต่งเป็นบทร้อยกรองและบทร้อยแก้วผสมกันโดยมีประณามบท***อยู่ต้นคัมภีร์***

คำที่ใกล้เคียงกับประณามบททั้งรูปคำและความหมายคือ **ประณามพจน์** เสาวณิต วิงวอน (๒๕๓๐: ๖๙) กล่าวว่า "ประณามพจน์คือคำไหว้ครูได้แก่พระรัตนตรัย บิดามารดา ครูอาจารย์ เทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือสิ่งที่ผู้แต่งเคารพนับถือ บางเรื่องผู้แต่งกล่าวถึงทั้งหมด บางเรื่องเลือกกล่าว บางเรื่องมีบทประณามพจน์ยืดยาวแต่บางเรื่องเป็นอย่างย่อๆ อย่างไรก็ตามบทประณามพจน์เป็นบทที่พบเสมอในวรรณกรรมยอพระเกียรติและ***อยู่ต้นเรื่อง***"

ในวรรณคดีชั้นอรรถกถาและฎีกาเรียกประณามบทแตกต่างออกไป ได้แก่ **อารัมภกถา คันถารัมภกถา และปณามคาถา** มีที่ใช้แตกต่างกันออกไป เช่น ในอรรถกถาสมันตปาสาทิกา (วิ.มหา.) ใช้คำว่า อารัมภกถา ในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี (ที.สี.) ใช้คำว่า คันถารัมภกถา ในอรรถกถาธรรมบท ใช้คำว่า ปณามคาถา ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาทั้งหมด ๒๗ คัมภีร์มี ๓ คัมภีร์ คือ ปรมัตถโชติกา (ขุ.สุ.) ปรมัตถทีปนี (ขุ.เถรี.) และ ปรมัตถทีปนี (อภิ.ป.) ที่ไม่ปรากฏชื่อเรียกบทดังกล่าว แต่เนื้อความที่ปรากฏเป็นเช่นเดียวกับคัมภีร์ที่ปรากฏชื่อเรียกว่า อารัมภกถา คันถารัมภกถา และ ปณามคาถา คำทั้งสามมีความหมายตามรูปศัพท์และการใช้ ดังนี้

ก. ความหมายของศัพท์อารัมภกถา

อารัมภกถา ปรากฏครั้งแรกในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาก่อนอรรถกถาคัมภีร์อื่น คำว่าอารัมภกถา มาจากคำ ๒ คำคือ อารมฺภ + กถา

คำว่า อารมฺภ มาจากธาตุ รภฺ W.D. Whitney (2003: 136) รภฺ เป็นธาตุเดียวกับธาตุ รมฺภฺ มีความหมายว่า "take hold" แปลว่า "ยึดถือ, ควบคุม, ครอบครอง" ในอภิธานปฺปทีปิกาสูจิ (พระมหาโมคคัลลายนเถระ, ๒๕๓๕: ๒๖๘-๙) ให้ความหมายไว้ว่า "อารัมภะ ได้แก่ การเริ่มการงานที่สมควร คือการงานที่ยิ่งใหญ่ รภฺ ธาตุ ในความหมายว่า ความร้ายกาจ เบียดเบียน อีกอย่างหนึ่ง รภฺ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ทำ เบื้องแรกในการวิงวอนร้องขอ ใช้ในการกระทำ ในกริยา และ ใช้ในความหมายว่า การทำให้เสียหาย การทำให้ยุ่ง การทำให้สลาย" Pali Text Society Pali-English Dictionary (Davids and Stede, 2001: 107) ให้ความหมายไว้ว่า "ความมุมานะ, ความพยายาม, การเริ่มต้น; ที่รอง, พื้น, วัตถุ, สิ่งของ" ความหมายของ อารมฺภ ที่พจนานุกรมต่างๆ ให้ไว้ตรงกันคือ "การเริ่มต้น คำนำ ความเริ่มต้น"

คำว่า อารมฺภ ปรากฏใช้ตั้งแต่ในสมัยพระเวท ในความหมายว่า "การเริ่มต้นในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง" (Gonda, 1989: 41) คัมภีร์ศตปถพราหมณะใช้คำนี้ในความหมายว่า "คำเริ่มต้น" ดังปรากฏความในคัมภีร์ศตปถพราหมณะว่า "พราหมณ์ยัชญมานะผู้กำลังประกอบพิธีเช่นสรวงบูชาได้รับคำสั่งให้เปล่งคำเริ่มต้น (อารมฺภ) แห่งอาศิส" (Gonda, 1989: 41) ในนาฏยศาสตร์ของพระภรตมุนี ใช้คำว่า อารมฺภ ในความหมายว่า "การเริ่มเอื้อนเสียงร้องเพลง" นาฏยศาสตร์กล่าวว่า "การเริ่มเอื้อนเสียงร้องเพลง เรียกว่า อารัมภะ การบรรเลงดนตรีในจังหวะเดียวกันทุกๆ เครื่องดนตรี เพื่อให้ผู้ฟังพอใจ เรียกว่า อาศราวณาวิธี" (แสง มนวิทูร, ๒๕๔๑: ๒๐๗) ส่วนคำว่า กถา แปลว่า "คำพูด, การพูด, การสนทนา, วาจา, เรื่องที่เทศนา, ถ้อยคำ, คำพูด" (Davids and Stede, 2001: 107) จะเห็นว่าคำว่า อารมฺภกถา นั้น ในวรรณคดีพระเวทใช้แต่เพียง อารมฺภ คำว่า อารมฺภกถา ควรแปลว่า "ถ้อยคำที่ใช้กล่าวในการเริ่มต้น" คือ ใช้ในการเริ่มต้นของคัมภีร์ทางพุทธศาสนาชั้นอรรถกถาและฎีกา หมายถึงถ้อยคำที่ใช้ในการเริ่มต้นงานประพันธ์ คำกล่าวในการเริ่มต้น ถ้อยคำเกริ่นนำ บทเกริ่นนำ และ บทนำเรื่องของงานที่จะรจนา

ข. ความหมายของศัพท์คันถารัมภกถา

คนฺถารมฺภกถา มาจากคำว่า คนฺถ + อารมฺภ + กถา คำว่า คนฺถ อภิธานัปปทีปิกาและอภิธานัปปทีปิกาสูจิ (พระมหาโมคคัลลายนเถระ, ๒๕๓๕: ๓๙๓) ว่า "คันถศัพท์ใช้ในความหมายว่าร้อยกรอง ลงอิ อาคม ชื่อว่า คัณฐิ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเรียบเรียง" Pali Text Society Pali-English Dictionary (Davids and Stede, 2001: 243) ให้ความหมายไว้เป็น ๒ ความหมาย ๑. "เครื่องผูกมัด, เครื่องร้อยรัด, เครื่องพันธนาการ" ๒. "ความเรียง, ต้นฉบับ, หนังสือ" หาก คำว่า คนฺถ ใน คนถารมฺภกถา แปลว่า "หนังสือ" ครั้งหนึ่งเคยหมายถึงหนังสือที่เป็นผูกอย่างใบลานหรือสมุดข่อย ปัจจุบันหมายถึงหนังสือทั่วๆ ไป คนถารมฺภกถา จึงมีความหมายว่า "อารัมภ-บทที่อยู่ตอนต้นของคันถะ" นั่นก็คือบทที่อยู่ต้นเรื่อง

ค. ความหมายของศัพท์ปณามคาถาและประณามบท

ปณามคาถา มาจากคำว่า ปณาม + คาถา คำว่า ปณาม ในภาษาบาลี ตรงกับคำสันสกฤตว่า ปฺรณาม ในภาษาบาลี ปณาม มาจาก ป- + ธาตุ นมฺ + -อ W.D. Whitney (2003: 88) ให้ความหมายธาตุ นมฺ ว่า "น้อม, ค้อมลง" T.W. Rhys Davids และ William Stede (2001: 402) ให้ความหมายว่า "ก้ม, โค้ง, โน้ม, งอ" ส่วนคำว่า คาถา แปลว่า "บทร้อยกรอง, คำประพันธ์, บาทหรือบรรทัดของคำประพันธ์..." (Davids and Stede, 2001: 248) ส่วน คำว่า บท ภาษาบาลีใช้ว่า ปท แปลว่า "เท้า, รอยเท้า, ทาง, บาทหรือบรรทัดของบทร้อยกรอง, บทร้อยกรอง, คำประพันธ์"

ปณามคาถาและประณามบทมีความหมายเหมือนกัน คือ หมายถึง "บทร้อยกรองที่ใช้แสดงความเคารพนบนอบ, บทร้อยกรองที่ใช้แสดงการน้อมไหว้, ถ้อยคำแสดงความนอบน้อมหรือนมัสการ, ถ้อยคำสรรเสริญ" ตามรูปศัพท์คำว่า อารัมภกถาและคันถารัมภกถา จึงควรหมายถึงบทที่อยู่ตอนเริ่มต้นบทประพันธ์ ส่วนปณามคาถา ประณามพจน์ และ ประณามบท ควรหมายถึงบทสรรเสริญ ยกย่อง และขอพรที่อยู่ตอนต้นบทประพันธ์ แม้บทเหล่านี้จะมีชื่อเรียกแตกต่างกัน แต่ก็หมายถึงสิ่งเดียวกัน คือ หมายถึงบทร้อยกรองที่มีเนื้อหาสรรเสริญซึ่งปรากฏอยู่*ต้นคัมภีร์* พุทธศาสนาชั้นอรรถกถาเป็นต้นมา

ในตอนท้ายของคัมภีร์อรรถกถายังปรากฏข้อความแสดงความปรารถนาของกวี ดังข้อความแสดงความปรารถนาซึ่งปรากฏในตอนท้ายของคัมภีร์สมันตปาสาทิกาดังต่อไปนี้

> *ด้วยอานุภาพแห่งบุญทั้งมวลนั้น (ผลจากการแต่งคัมภีร์) ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ได้ลิ้มรสแห่งพระสัทธรรมของพระธรรมราชาเถิด ขอพระสัทธรรมจงตั้งอยู่ตลอดกาลนานเถิด ขอฝนจงตกตามฤดูกาลยังประชาชนให้ชุ่มชื่นตลอดกาลนานเถิด ขอพระราชาจงปกครองแผ่นดินโดยธรรมเถิด*
>
> (พระพุทธโฆสะ, ๒๕๓๘: ๗๐๕)

ข้อความตอนท้ายแสดงความปรารถนาของกวีนี้ เรียกว่า "**นิคมนกถา**[๒]" สุภาพรรณ ณ บางช้าง (๒๕๒๖: ๓๒๔) เรียกว่า "นิคมคาถา" ในวิทยานิพนธ์นี้จะเรียก **นิคมนกถา** ตามอักขรวิธีเดิมที่ปรากฏในท้ายคัมภีร์ นิคมนกถาก็เป็นเช่นเดียวกับประณามบท คือ ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า อรรถกถาจารย์เรียกมาตั้งแต่สมัยที่แต่งคัมภีร์อรรถกถา หรือนักปราชญ์สมัยหลังเป็นผู้เรียก นิคมนกถาพบในตอนท้ายอรรถกถาทุกคัมภีร์และในฎีกาจำนวน ๘ คัมภีร์ด้วยกัน

---

๒ พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ) (๒๕๑๖: ๒๗๐) เรียกว่า "นิคมพจน์" ใช้เรียกบทสรุปงานเขียนและแต่งเป็นบทร้อยกรอง (กาพย์ห่อโคลง) ปรากฏเป็นชื่อบทที่อยู่ตอนท้ายงานเขียนเรื่องไขภาษา

คำว่า นิคมนกถา มาจากคำว่า นิคมน + กถา คำว่า นิคมน มาจาก นิ- "ไม่มี, ออก" + ธาตุ คมฺ หรือ คจฉ "ไป" (Whitney, 2003: 34) + -น นิคมน แปลว่า "ข้อความที่ยกมาอ้าง, คำอธิบาย, คำอธิบายให้เห็นภาพ; สรุป" (Davids and Stede, 2001: 354) ส่วน กถา แปลว่า "คำพูด, การพูด, การสนทนา, ...คำ, ถ้อยคำ" (Davids and Stede, 2001: 184) ดังนั้น นิคม-นกถา จึงมีความหมายว่า "ข้อความสรุป" คือ ข้อความที่กล่าวอธิบายไว้ท้ายหนังสือหรือท้ายข้อความอื่นๆ นอกจากข้อความสรรเสริญพระรัตนตรัยต้นคัมภีร์แล้วยังปรากฏข้อความสรรเสริญในพระไตรปิฎกด้วย

ในพระไตรปิฎกปรากฏข้อความสรรเสริญพระพุทธเจ้า พระรัตนตรัย และพระอัครสาวก อย่างที่ปรากฏในข้อความตอนต้นของคัมภีร์อรรถกถา ตัวอย่างข้อความสรรเสริญพระพุทธเจ้าในธาตุวิภังคสูตรต่อไปนี้

> *ดูกรท่านผู้มีอายุ พระสมณโคดมผู้ศากยบุตรเสด็จออกจากศากยราชสกุล ทรงผนวชแล้ว ก็พระโคดมผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแลมีชื่อเสียงอันงามกระจายไปอย่างนี้ว่า เพราะเป็นเช่นนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นผู้ไกลจากกิเลส รู้ (สภาวธรรม) เองโดยชอบ ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ ดำเนินไปดี ผู้รู้แจ้งโลก เป็นสารถีผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึกอย่างหาผู้เทียบเคียงมิได้ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรม ดังนี้นั่นเองข้าพเจ้าจึงบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น และพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นก็เป็นศาสดาของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเองมีความชอบใจธรรมของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น*
>
> (ม.อุ. ๑๔/๖๗๖/๔๓๕)

นอกจากจะพบว่าในพระไตรปิฎกมีธรรมเนียมสรรเสริญแล้ว ยังมีธรรมเนียมหรือคติการขอพร หรือสรรเสริญพร้อมทั้งแสดงความเคารพและขอพรปรากฏด้วยเช่นกัน เช่น ในขันธปริตต-ชาดก (ขุ.ชา. ๒๗/๒๕๕-๖/๗๔-๕) โมรปริตตชาดก (ขุ.ชา. ๒๗/๑๖๗/๕๓) อาฏานาฏิย-ปริตตะ (ที.ปา. ๑๑/๒๐๙-๑๒/๒๐๙-๑๓) อังคุลิมาลปริตตะ (ม.ม. ๑๓/๕๓๑/๔๘๕) และวัฏฏกปริตตะ (ขุ.อ. ๓๓/๒๙-๓๐/๕๘๘-๙) เป็นต้น ข้อความที่ปรากฏในบทเหล่านี้เป็นการสรรเสริญความดีความงาม จากนั้นก็อ้างเอาความดีงามของสิ่งที่สรรเสริญมาใช้ร้องขอให้สิ่งดีงามอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น มีการขอความคุ้มครอง เป็นต้น อนึ่ง คำว่าปริตตะ มีความหมายว่าป้องกันหรือคุ้มครอง ดังนั้น บทเหล่านี้จึงได้พัฒนามาเป็นบทสวดที่ใช้ในพิธีกรรมสมัยหลัง

ธรรมเนียมการสรรเสริญแล้วขอพรเช่นนี้ได้มีอยู่ก่อนที่จะมีการแต่งประณามบท กล่าวคือ ในพระไตรปิฎกเองก็มีธรรมเนียมการกล่าวถ้อยคำสรรเสริญและขอพร แต่ไม่ได้อยู่ในตอน

เริ่มต้นคัมภีร์และตอนจบ กล่าวคือประณามบทซึ่งมีถ้อยคำสรรเสริญและขอพรสืบเนื่องมาจากพระไตรปิฎก พอเมื่อแต่งคัมภีร์ความคิดเช่นนี้กวีไม่ได้นำมาใช้ในการเริ่มและจบคัมภีร์ กลับพบว่าลักษณะของกระบวนการการใช้ถ้อยคำต้นคัมภีร์และท้ายคัมภีร์มีลักษณะคล้ายคลึงกับอาศิสในยัชญพิธีสมัยพระเวทซึ่งมีอยู่ทั้งตอนต้นและตอนท้ายพิธี อาศิสในยัชญพิธีเป็นทั้งบทสรรเสริญและขอพร ประณามบทก็เป็นทั้งบทสรรเสริญและขอพรให้กวีรอดพ้นจากอันตราย ดังนั้น ลักษณะของการใช้ถ้อยคำที่ปรากฏในประณามบทน่าจะสืบย้อนไปถึงอาศิสที่ใช้ในยัชญพิธีสมัยพระเวท ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงควรศึกษาลำดับของแนวคิดพื้นฐานเรื่องการสรรเสริญและขอพรในอาศิสที่มีอยู่ก่อนสมัยพุทธกาล แล้วอธิบายธรรมเนียมดังกล่าวให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างอาศิสในยัชญ-พิธีสมัยพระเวท การสรรเสริญและร้องขอพรในสมัยพุทธกาล กับธรรมเนียมการแต่งประณามบทต้นคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นมา รวมถึงนิคมนกถาซึ่งปรากฏตอนท้ายของคัมภีร์

๒.๑ วัฒนธรรมการสรรเสริญและขอพรของอินเดียสมัยก่อนพุทธกาล

การสรรเสริญเป็นวัฒนธรรมที่ปรากฏในทุกชาติ ทุกภาษา ทุกศาสนา ในสมัยอินเดียโบราณชาวอารยันเป็นผู้ที่มีความเคารพศรัทธาต่อเทพเจ้าและมีการแต่งบทสวดสรรเสริญและขอพรใช้ในยัชญพิธี ในพุทธศาสนาก็ปรากฏวัฒนธรรมการแต่งบทสรรเสริญพระรัตนตรัยและขอพรต้นคัมภีร์ซึ่งมีทั้งถ้อยคำสรรเสริญ ขอพรและแสดงความเคารพในบทเดียวกัน เฉพาะถ้อยคำแสดงความเคารพมีความหมายเชิงอ่อนน้อมคล้ายการก้มศีรษะลงเพื่อแสดงความเคารพแก่สิ่งที่สูงส่ง ภาษาบาลีและสันสกฤตใช้ธาตุ นมฺ แสดงความหมายของกิริยาดังกล่าว กระบวนการการใช้ถ้อยคำเช่นนี้คล้ายคลึงกับบทสวดสรรเสริญเทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทซึ่งเป็นบทที่มีทั้งถ้อยคำสรรเสริญนอบน้อมและขอพรที่พราหมณ์แต่งขึ้นเพื่อใช้ในยัชญพิธีและเรียกชื่อว่า ***อาศิส***

คำว่า อาศิสฺ เป็นคำนามที่ประกอบขึ้นจาก อุปสรรค อา แปลว่า “ใกล้ หรือ สู่” + ธาตุ ศาสฺ หรือ ศิษฺ (รูปอ่อนของ ศาสฺ) แปลว่า “สั่ง” (Whitney, 2003: 172) หรือ ***สรรเสริญ*** อาศิสฺ มีความหมายว่า “บทสวด, ความปรารถนา, การสวดขอพร, การอวยพร, การได้รับพร, การขอพรที่แสดงออกโดยใช้คำพูดของผู้สวดบูชา” (Apte, 2000: 89) ส่วน Gonda (1989: 128) กล่าวว่า “บทสวดที่ถือเป็นอาศิสปรากฏอยู่ในบทสวดสรรเสริญที่ชื่อว่า ฤจฺ ในคัมภีร์ฤคเวทจำนวนหนึ่งในสี่ของ ฤจฺ หรือบทสวดที่ชื่อว่า ฤจฺ บรรจุเอาอาศิสหนึ่งๆ ไว้ด้วย” อย่างไรก็ตาม Gonda (1989: 1, 5) เห็นว่า “ไม่อาจใช้ภาษาสมัยใหม่ให้คำจำกัดความที่แน่นอนตายตัวแก่คำว่าอาศิสได้ อาศิสน่าจะหมายถึงการให้ใครคนใดคนหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้าใกล้หรือเข้าถึงด้วยวิธีใช้คำพูดหรือถ้อยคำ ผู้ศึกษาความหมายของคำว่าอาศิส ควรดูความหมายของคำจากบริบทในวิธีใช้ในคัมภีร์พระเวทด้วย” ในคัมภีร์ฤคเวท บทสวดที่เป็นอาศิสจะต้องกล่าวหลังจากคำสรรเสริญในพิธี-กรรมเสมอ กล่าวคือ เมื่อทำพิธีกรรมบูชาเทพเจ้า พราหมณ์จะกล่าวคำสรรเสริญบรรยายคุณ-ลักษณะของเทพเจ้านั้นก่อนแล้วจึงจะตามด้วยบทอาศิส เช่น คำสรรเสริญเทพอัศวินในคัมภีร์ฤคเวท RV. I.XLVI.VI ว่า “*ท่านเทพอัศวินทั้งสอง ผู้มีความสว่างไสว ขอท่านจงช่วยชีวิตพวกเราให้ผ่านพ้นความมืด ขอท่านจงมอบความแข็งแกร่งให้พวกเราด้วยเถิด*” (Griffith, 1973:

30) คำร้องขอและแสดงความปรารถนาในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ปรากฏในข้อความสรรเสริญพระรัตนตรัยต้นคัมภีร์บาลีที่เรียกว่า ประณามบท และ ท้ายคัมภีร์ที่เรียกว่า นิคมนกถาด้วย

Gonda กล่าวว่า ในการประกอบยัชญพิธีแต่ละครั้งผู้ที่กล่าวถ้อยคำแสดงความปรารถนา หรือ การกล่าวถึงสิ่งใดก็ตามที่เป็นคำพูดแสดงความปรารถนา พราหมณ์ผู้ประกอบยัชญกรรมเชื่อว่า คำเช่นนั้นเป็นคำพูดที่เหมาะสมที่จะกระตุ้นเร้าพลังอำนาจของเทพเจ้า ตลอดจนเหมาะสมที่จะทำให้คำพูดเช่นนี้เป็นอาศิส และจะทำให้การกระทำนั้น ๆ รับเอารูปแบบของการอำนวยพรไว้ในคำพูดดังกล่าวในยัชญพิธีครั้งหนึ่ง ๆ ด้วย (1989: 26) จะเห็นได้ว่า ความหมายของคำว่า ประณาม และ อาศิส ที่กล่าวข้างต้นมีแนวคิดคล้ายคลึงกัน คือ เป็นบทที่แสดงถึงการสรรเสริญ กราบไหว้บูชา แสดงความปรารถนา ทั้งนี้ยังแสดงให้เห็นว่าผู้กล่าวถ้อยคำสรรเสริญล้วนอยู่ในฐานะหรือตำแหน่งที่ต่ำกว่าผู้ที่ได้รับคำสรรเสริญ จึงน่าจะกล่าวได้ว่าคำ ประณาม อาศิส นี้นำมาใช้แสดงต่อสิ่งที่สูงส่ง มีอำนาจมากกว่าตน ไม่ว่าจะเป็นพระรัตนตรัย เทพเจ้า พระมหากษัตริย์และครูอาจารย์เป็นต้น

ในสมัยพระเวทพราหมณ์นิยมแต่งบทสวดสรรเสริญและในบทดังกล่าวมักมีข้อความแสดงความเคารพ คำที่ใช้ประกอบขึ้นจากธาตุ นมฺ คือ นโม หรือ นมสฺ ดังในคำสรรเสริญพระอัคนีในคัมภีร์ฤคเวทว่า

upa tvāgne dive-dive
doṣāvastar, dhiyā vayam
namo bharanta emasi |
(A.A. Macdonell, 1972: 9)

ข้าแต่ท่านเทพอัคนี ทุก ๆ วันข้าขอน้อมคารวะ
ท่าน ท่านคือเจ้าแห่งแสงสว่าง

ในพระไตรปิฎกก็พบหลักฐานว่าใช้คำว่า นโม ในลักษณะเดียวกัน คำว่า นโม เป็นคำแสดงความเคารพและแสดงความปรารถนาด้วยหรือคำอวยพรด้วย ในวัฒนธรรมสมัยพระเวท คำว่า นโม ที่กล่าวออกไปพร้อมทั้งการพรรณนาคุณสมบัติเทพเจ้าที่สรรเสริญก็เพื่อให้ทราบว่าผู้พูดปรารถนาบางสิ่งจากเทพเจ้าด้วย (Gonda, 1989: 15) จึงเป็นคำแสดงความนอบน้อมทางวาจา ถือได้ว่าเป็นถ้อยคำที่ปรากฏในรูปของอาศิสหรืออาศิรวาท

๒.๑.๑ องค์ประกอบของการสรรเสริญ

ในยัชญพิธีนอกจากจะต้องมีเครื่องสังเวย เช่น เนยซึ่งเชื่อว่าเป็นพลังงานที่ร้อนแรงและเป็นน้ำหล่อเลี้ยงชีวิต (Gonda, 1989: 89) ที่ยื่นมอบให้แก่เทพเจ้าแล้ว ยังต้องมีการสวดสรรเสริญ (สฺตุติ) และขอพรต่อเทพเจ้าเพื่อให้เทพเจ้าโปรดปรานด้วย การสรรเสริญเทพเจ้าใน

ยัชญพิธีในสมัยพระเวทมีองค์ประกอบที่สำคัญ ๓ ประการ คือ ๑. ผู้ได้รับการสรรเสริญ คือเทพเจ้า ๒. คำสรรเสริญ คำสรรเสริญสำคัญและขาดไม่ได้ในการยัชญพิธี ถ้อยคำดังกล่าวเป็นทั้งคำร้องขอในตัวซึ่งเรียกว่า อาศิส และเป็นสัมพันธภาพระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้า และ ๓. ผู้กล่าวคำสรรเสริญ คือ พราหมณ์ ที่เกี่ยวข้องมี ๒ จำพวก คือ ก. พราหมณ์โหดา มีหน้าที่ร่ายมันตระสรรเสริญเทพเจ้า และ ข. พราหมณ์อุทคาตา ทำหน้าที่สวดมันตระด้วยสำเนียงเสนาะเพื่อขับกล่อมเทพเจ้า (สุนทร ณ รังษี, ๒๕๓๐: ๑๖)

พราหมณ์เชื่อว่าคำมีพลังอำนาจพิเศษ (Gonda, 1989: 83) ในยัชญพิธีคำสรรเสริญและขอพรจะต้องเปล่งออกมาทุกครั้ง เทพเจ้าที่ได้รับการกระตุ้น ผ่านถ้อยคำก็ทำให้คำที่ขอเกิดขึ้นและเป็นจริงได้ (Gonda, 1989: 86) ดังนั้น ถ้อยคำเป็นสิ่งที่มีพลังและเป็นวิธีการอย่างหนึ่งในการควบคุมอำนาจ คำพูดจึงเป็นสิ่งที่แสดงเจตคติของผู้พูดและเป็นการสร้างบางสิ่งให้มีขึ้นมาได้ ในสมัยพระเวทคำพูดและพิธีกรรมเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องหรือสัมพันธ์กัน (Gonda, 1963: 244) ถ้อยคำที่เปล่งออกมาอย่างถูกต้องจึงมีพลังสามารถบังเกิดผลและกลายเป็นจริงได้ ที่พบทั่วไปได้แก่ ***เพลงสวด, คำวิงวอนเทพเจ้า, ... คำอำนวยพร*** (ประพจน์ อัศววิรุฬหการ, ๒๕๔๙: ๑) ดังนั้น ลักษณะเช่นนี้จึงเป็นความศักดิ์สิทธิ์ของภาษา ในทางพระพุทธศาสนาเองก็ปรากฏแนวคิดเรื่องคำพูด

๒.๑.๒ อานุภาพของคำกับการตั้งสัจวาจา

ในพุทธศาสนาเชื่อว่า ถ้อยคำที่กล่าวถูกต้องหรือเป็นความจริงย่อมมีความศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ การกล่าวถ้อยคำอ้างอิงถึงคุณงามความดีที่มีอยู่จริงแล้วอ้างอิงถึงสิ่งนั้น หรือการกระทำที่ดีงามซึ่งมีอยู่จริงนั้น ถ้อยคำเช่นนี้สามารถก่อให้เกิดพลังและอานุภาพเป็นจริงได้ หรือการกล่าวสรรเสริญความดีงามและยกเอาความดีงามนั้นอ้างขอให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ลักษณะเช่นนี้คือความศักดิ์สิทธิ์ของคำพูดและเป็นสัจวาจา เช่น ในสุวรรณสามชาดก (ขุ. ชา. ๒๘/๔๘๒/๑๘๕) และในอังคุลิมาลสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ (ม.ม. ๑๓/๕๓๑/๔๘๕) เรื่องหลังแสดงอานุภาพการตั้งสัจวาจาขององคุลีมาลทำให้หญิงท้องแก่คลอดลูกออกมาอย่างปลอดภัย

คนอินเดียเชื่อในอำนาจของสัจวาจา คือ เชื่อว่าถ้อยคำที่กล่าวถึงคุณธรรมความดีงามหรือศีลธรรมของผู้อื่นนั้น หากเป็นสัจวาจาก็จะแสดงอานุภาพส่งผลให้เปล่งสัจวาจาสามารถประสบความสำเร็จตามที่ตั้งจิตอธิษฐาน ถ้อยคำที่เปล่งออกมาบนพื้นฐานของความดีงามหรือศีลธรรมที่เป็นจริง คำที่เปล่งออกมานั้นย่อมเป็นสัตย์ตามไปด้วย ในทางกลับกัน ถ้าคำที่เปล่งออกมาไม่เป็นความจริงก็จะไม่เกิดอานุภาพที่เป็นสัตย์ หลักความคิดเช่นนี้เป็นหลักอย่างหนึ่งของประณามบทในสมัยต่อมา ในประณามบทและอาศิสก็ปรากฏทั้งคำสรรเสริญ คำแสดงความเคารพและคำร้องขอพรผ่าน ***ยัชญพิธี*** ในยัชญพิธีต้องมี “บางสิ่ง” ได้รับการยื่นเสนอออกไปให้แก่เทพเจ้า ดังนั้น เมื่อประกอบพิธีกรรมพราหมณ์จึงได้ “เสนอ” ทั้งคำสรรเสริญ (สฺตุติ, เสฺตาติ) ความจงรักภักดี (ภกฺติ) คำร้องขอพร ตลอดจนเครื่องบูชายัญ “ยื่น” ให้แก่เทพเจ้าเพื่อหวังให้เทพเจ้า

พึงพอใจ ในกระบวนการการใช้ถ้อยคำในยัชญพิธีที่มีทั้งคำสรรเสริญและขอพรดังกล่าวนี้เรียกชื่อว่า "อาศิส"

๒.๑.๓ อาศิสในยัชญพิธี

การกระทำที่แสดงออกโดยใช้ภาษาพูดหรือการใช้ถ้อยคำสรรเสริญและขอพร เรียกว่า อาศิส คือ การสรรเสริญ การอธิษฐาน วิงวอน หรือร้องขอให้ได้สิ่งที่พึงปรารถนาบางประการในตอนต้นหรือตอนท้ายของยัชญพิธี Gonda (1989: 128) กล่าวว่า "บทสวดสรรเสริญที่เรียกว่า ฤจฺ เป็นที่ตั้งของ อาศิส" (อาศี:ปาทา ฤจฺ) หมายความว่า มันตระเฉพาะที่ใช้สวดสรรเสริญเทพเจ้าในยัชญพิธีมีชื่อเรียกเฉพาะว่าอาศิส ความหมายและความคิดของคำว่าอาศิสจะพิจารณาเป็นลำดับในหัวข้อต่อไป

๒.๑.๓.๑ ลักษณะของอาศิส

ในคัมภีร์ฤคเวท RV. I.XXX.X (อ้างถึงใน Gonda, 1989: 5) กวีได้ร้องขอและวิงวอนให้พระอินทร์มาและดื่มน้ำโสม (ตมฺ ตฺวา วยมฺ อา ศาสฺมเห) ในข้อความนี้ใช้คำว่า อาศาสฺ Gonda (1989: 5) แสดงความเห็นว่าตนมีความเห็นสอดคล้องกับ Renou ว่า อา-ศาสฺ มาจากธาตุ ศาสฺ เดิมธาตุนี้มีความหมายว่า "กำหนดให้, แบ่งสรร, จัดแบ่งให้, มอบหมายให้" ต่อมามีความเปลี่ยนไป หมายถึง "ยื่นออกมา, เสนอให้, จัดให้ซึ่งความเป็นไปที่จะได้รับความสุขความรุ่งเรือง, หวังหรือร้องขอความเป็นไปได้" คำว่า อาศิส คือสิ่งใดก็ตามที่พราหมณ์ผู้ประกอบยัชญพิธีได้ร้องขอ อ้อนวอนในพิธีกรรมที่จัดขึ้นเพื่อบูชาเทพเจ้าในแต่ละครั้ง เป็นไปเพื่อประโยชน์ของพราหมณ์ยัชญมานะ (Gonda, 1989: 139) ส่วน **อาศิรวาทะ** คือการเปล่งถ้อยคำหรือสูตรที่คาดหวังว่าจะส่งให้สมความปรารถนา (Gonda, 1989: 132)

อาศิสเป็นทั้งคำสรรเสริญและการแสดงความปรารถนา แสดงความจำนงมุ่งมั่นที่จะเข้าใกล้ผู้ฟังคือเทพเจ้า ดังนั้น อาศิสจึงมักแสดงคุณสมบัติของเทพเจ้าด้วย เช่น ในคัมภีร์กาฐกสัมหิตา มีถ้อยคำที่สรรเสริญพระอัคนีซึ่งถือเป็นอาศิสว่า "ข้าแต่พระอัคนี ท่านเทพผู้มีพลังงานอันเจิดจรัสแห่งพระอาทิตย์" (KS. 7, 6: 67, 13 อ้างถึงใน Gonda, 1989: 63)

Gonda (1989: 145-146) ได้สรุปความหมายของคำว่า อาศิส ตามบริบทต่าง ๆ ในคัมภีร์พระเวท ซึ่งผู้เขียนวิจัยได้รวบรวมและลำดับประเด็นไว้ดังนี้

ก. Sāyaṇa กล่าวว่า อาศิสหนึ่ง ๆ คือมันตระหนึ่ง ๆ ที่พราหมณ์ผู้ประกอบพิธีคาดหวังว่าจะทำให้ความปรารถนาเกิดผลสัมฤทธิ์ เช่น มีลูกหลานและปศุสัตว์เพิ่มขึ้น มีอายุยืนนาน ประสบความสุขและโชคลาภ ได้รับความช่วยเหลือจากเทพเจ้า มีกำลังกายเพิ่มขึ้น มีทรัพย์สินและชื่อเสียงเพิ่มพูนขึ้น ได้ไปสู่สวรรค์ และได้ผลประโยชน์อื่นมากมาย

ข. อาศิสคือมันตระที่พราหมณ์สวดเพื่อประโยชน์ของผู้ตั้งหรืออุปถัมภ์การประกอบยัชญ-พิธีในครั้งหนึ่งๆ โดยหวังว่าจะได้รับประโยชน์จากยัชญพิธีดังกล่าวตามที่ได้หวังไว้ และเป็นการประกันว่าจะทำให้ยัชญพิธีที่ประกอบนั้นหนักแน่น มั่นคง และส่งให้เกิดผลต่างๆ ตามที่ปรารถนา

ค. อาศิสเป็นกฎเกณฑ์ทางยัชญพิธีอย่างหนึ่ง คือ เป็นการสวดมันตระที่กำหนดไว้ในยัชญพิธีเพื่อวิงวอน ร้องขอ และเพื่อความสอดคล้องและกลมกลืนกับยัชญพิธีที่ได้วางกฎเกณฑ์ไว้ อาศิสมีขึ้นเพื่อจุดประสงค์ที่จะได้รับผลลัพธ์เหนือธรรมชาติที่คาดว่าจะเกิดขึ้น

ง. อาศิสบ่งถึงยัชญพิธีอย่างหนึ่งที่มีพลังอำนาจมาแต่เดิม อำนาจนั้นคือความเป็นมงคล ทำให้มันตระบทหนึ่งเหมาะสมจะกล่าวเป็นอาศิสอย่างหนึ่ง มนุษย์สามารถเสนออาศิสแด่เทพเจ้า แสดงความปรารถนาและเชื้อเชิญให้เทพเจ้ามาร่วมในยัชญพิธี อาศิสประกอบด้วยภาษากาย[๓] ต่างๆ หรือถ้อยคำหรือการแสดงออกทางวาจา

จ. อาศิสคือบทสวดที่เชื่อว่าได้รับการตอบรับจากเทพเจ้า และเป็นวิธีการหนึ่งที่ใช้ถ่ายโอนพลังเหนือธรรมชาติ อาศิสมีความแตกต่างและโดดเด่นกว่าคำสรรเสริญทั่วไป คือเป็นคำสรรเสริญที่แสดงออกมาในรูปของถ้อยคำและเปล่งออกมาในการประกอบยัชญพิธี

ฉ. อาศิสหนึ่งๆ เป็นถ้อยคำที่ก่อให้เกิดความรู้สึกว่า คำสรรเสริญเทพเจ้าเป็นคำแห่งพลังอำนาจที่บังเกิดผลในตนเองได้ และยังคาดหวังว่าจะทำให้ผลลัพธ์เกิดเป็นจริงขึ้นในขณะที่กล่าวอาศิส ความสัมฤทธิ์ของอาศิสหนึ่งๆ นั้นเปรียบเทียบได้กับการรีดน้ำนม อาศิสเปรียบเหมือนแม่โคนมตัวหนึ่งที่ถูกเร้า กระตุ้น หรือบีบคั้นให้ได้น้ำนมผ่านยัชญพิธีที่มีของถวาย ผู้รีดน้ำนมออกมาคือพราหมณ์โหดา พราหมณ์โหดาเป็นผู้รับประกันว่าอาศิสจะเกิดขึ้น บางครั้งก็จะเป็นหน้าที่ของพราหมณ์ยัชญมานะ หรือพราหมณ์อัธวรยุ บางครั้งก็เป็นหน้าที่ของพราหมณ์อื่นในยัชญพิธี

๒.๑.๓.๒ การใช้อาศิสในยัชญพิธี

ข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทแสดงให้เห็นว่า พราหมณ์ใช้อาศิสเพื่อวัตถุประสงค์หลายประการ เช่น

---

[๓] ผู้ที่ไม่ใช่คนในวรรณะพราหมณ์จะทำความเคารพพราหมณ์โดยการประสานมือขึ้นเหนือหน้าผาก พร้อมกับกล่าวคำว่า สรณ์ อยฺย พราหมณ์ก็จะยกมือขวาแบออกเป็นการรับไหว้แล้วจะต้องกล่าวตอบว่า อาศิรวาทะ ขอพระเจ้าจงประทานพร คำว่า อาศิรวาท นี้จึงหมายถึงการขอพรและในสมัยอินเดียโบราณพราหมณ์เท่านั้นจึงจะกล่าวคำนี้ได้ (เสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป, ๒๕๑๕: ๑๖๘)

ก) ใช้อัญเชิญเทพเจ้าให้มาประทับในยัชญพิธี ดังข้อความว่า "*เนื่องด้วยความคิดของข้าทั้งหลายเหล่านี้ที่รวมกันเป็นถ้อยคำยกย่องสรรเสริญ จงมาเถิดองค์อินทร์*" (ṚV. 4, 43, 2 อ้างถึงใน Gonda, 1989: 7)

ข) ใช้กำกับให้ยามีสรรพคุณสามารถรักษาความเจ็บป่วย ดังข้อความว่า "*ข้านำยาแห่งเทพเจ้าชื่อสหัสเข้าไปในปาก ยาได้นำเอาโรคออกจากมนุษย์ด้วยอาศิสของเขา*" (AV. 19, 23, 3 อ้างถึงใน Gonda, 1989: 10)

ค) ใช้หยิบยื่นเครื่องเซ่นสังเวยแก่เทพเจ้า ดังข้อความว่า "ท่านชาตเวทะ (ชื่อของพระอัคนี) ขอท่านจงเพลิดเพลินกับของเซ่นสังเวยนี้เถิด" (ṚV. 3, 21sb. 1b. อ้างถึงใน Gonda, 1989: 14) คำวิงวอนนี้เองที่เป็นอาศิส

ง) ใช้สำหรับพราหมณ์อัธวรรยุกล่าวเพื่อขอพรภายหลังจากที่ได้นำเมล็ดพืชพันธุ์สำหรับการบูชาไปฝัดเอาแกลบออกแล้ว ดังข้อความว่า "ด้วยตาที่ไม่พิการ ข้าได้มอง (ไปที่พวกเจ้า) เพื่อที่จะเพิ่มพูนทรัพย์ศฤงคาร, พลังอันลุกโชติช่วง (และ) เด็กๆ มากมาย เพื่อปกป้องสายตาข้า ข้าได้วิงวอนคำพูดที่เป็นอาศิสกะเทพเจ้าแล้ว" (ĀPŚ. 1, 20, 11. อ้างถึงใน Gonda, 1989: 14)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ในยัชญพิธีพราหมณ์ใช้อาศิสเพื่อทำให้เทพเจ้าพึงพอใจ และหวังผลจากความพึงพอใจของเทพเจ้า ในสังคมอินเดียโบราณ ทุกครัวเรือนล้วนต้องประกอบพิธีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งสิ้น (Apte, 2000: 251) อาศิสจะใช้ในพิธีกรรมเหล่านั้นไม่วัตถุประสงค์ใดก็วัตถุประสงค์หนึ่ง ด้วยความเชื่อว่า อาศิสคือมันตระที่มีพลัง และเปล่งพลังนั้นออกมาเป็นถ้อยคำ พลังของถ้อยคำนั้นมีอำนาจและอำนวยให้เทพเจ้าพึงพอใจ ในการประกอบยัชญพิธีแต่ละครั้ง จะปราศจากอาศิสไม่ได้ อาศิสกับยัชญพิธีจึงเป็นสิ่งคู่กัน Gonda (1989: 25) กล่าวว่า "อาศิสเป็นส่วนหนึ่งของยัชญพิธีและเป็นวิธีการรับรองผลของพิธีที่พราหมณ์ประกอบขึ้น" อาศิสถือเป็นส่วนที่เป็นคำพูดหรือบทสวดที่สำคัญในยัชญพิธี และเป็นหนึ่งขั้นตอนในพิธีกรรมที่ต้องเกิดขึ้นด้วยการเปล่งถ้อยคำและเชื่อว่า เมื่อประกอบพิธีกรรมย่อมได้รับผลของพิธีกรรมนั้นเสมอ ดังนั้น เมื่อเปล่งอาศิสเป็นถ้อยคำออกไปก็ย่อมได้รับผลของถ้อยคำนั้นเช่นกัน การประกอบยัชญพิธีจึงมีความสัมพันธ์และสำคัญกับชีวิตของคนอินเดียโบราณ และอาศิสก็เป็นกระบวนการการใช้ถ้อยคำที่มีความสัมพันธ์และสำคัญกับยัชญพิธีด้วยเช่นกัน

๒.๑.๓.๓ ลำดับของอาศิสในยัชญพิธี

ในยัชญพิธีหนึ่งๆ พราหมณ์จะสวดมันตระที่เป็นอาศิสใน***ตอนต้นหรือท้าย***ของพิธีกรรม

เมื่อสวดในตอนต้นยัชญพิธี ต้องสวดอาศิสก่อนขั้นตอนการเซ่นสรวงบูชา Gonda (1989: 57) พบว่า "ในคัมภีร์ไตต์ติรียะพราหมณะมณฑลที่ ๓ สูกตะที่ ๕ มันตระที่ ๔ มีสูตรที่พราหมณ์โหดาต้องสวดก่อนการทำพิธีเซ่นบูชา มันตระบทแรกในพิธีกรรมต้องเป็นมันตระที่มีการแสดงความปรารถนาหรือมันตระที่เป็นอาศิสก่อนมันตระอื่น ๆ" ในการสวดมันตระประจำวัน พราหมณ์ก็จะสวดมันตระที่เป็นอาศิสก่อนมันตระอื่น ๆ เช่นกัน (Gonda, 1989: 35) อาศิสไม่จำเป็นต้องเป็นมันตระแรกสุดเสมอไป บางกรณีมันตระแรกไม่มีลักษณะแน่ชัดนักว่าเป็นอาศิส แต่ปรากฏว่ามันตระที่สองกลับมีลักษณะเป็นอาศิสทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความมุ่งหมายเฉพาะบางประการ (Gonda, 1989: 124) อย่างไรก็ตาม มันตระลำดับถัด ๆ มาก็ไม่มีลักษณะที่จะจัดให้เป็นอาศิสได้เลย ยกเว้นมันตระในตอนท้ายของยัชญพิธี

ในตอนท้ายของพิธีทรรศเปารณมาสยัชญะหรือพิธีบูชาในวันเดือนดับ และวันขึ้น ๑๕ ค่ำ หลังจากที่พราหมณ์อัธวรรยุโยนฟางข้าวเข้าไปในไฟยัชญพิธีแล้ว ก็เปล่งคำอุทาน แล้วก็เปล่งคำสวัสดิมงคลแก่พราหมณ์โหดา ถ้อยคำสุดท้ายนี้เอง คือ อาศิส (Gonda, 1989: 50) ในคัมภีร์ศตปถพราหมณะ มันตระที่พราหมณ์กล่าวในตอนท้ายพิธีก็เป็นอาศิสที่ใช้ในพิธีเฉลิมฉลอง (ŚB. 2, 6, 2, 12 อ้างถึงใน Gonda, 1989: 82) มันตระท้าย ๆ ของยัชญพิธีมักเป็นมันตระที่มีเนื้อหาเป็นคำอ้อนวอนหรือร้องขอพร หรือเป็นคำพูดที่พราหมณ์โหดาเปล่งออกมาเพื่อความเป็นสวัสดิมงคล

๒.๒ วัฒนธรรมการสรรเสริญและขอพรในพระไตรปิฎก

ศาสนาพุทธเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยม คือ ไม่เชื่อว่าพระเจ้าหรือเทพเจ้าเป็นผู้สร้างโลกและจักรวาล และมีอำนาจลิขิตชีวิตของผู้คน อย่างไรก็ตาม ศาสนาพุทธมิได้ปฏิเสธว่าไม่มีเทวดา ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงรูปแบบชีวิตแบบพิเศษ ๒ กลุ่ม คือ พรหมและเทวดา ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค มีการกล่าวถึงพรหม (วิ.มหา. ๔/๘/๘) และพระอินทร์ (วิ.มหา. ๔/๔๒/๔๙-๕๐) แต่ไม่ปรากฏหลักฐานที่ใด ๆ ในพระไตรปิฎกว่าชาวพุทธในสมัยดังกล่าวสรรเสริญพรหมและเทวดาอย่างที่ชาวอารยันสรรเสริญเทพเจ้าของตน ยกเว้นในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย โมรชาดก ปรากฏข้อความสรรเสริญพระอาทิตย์อยู่เพียงข้อความเดียวดังนี้

> *พระอาทิตย์นี้ เป็นดวงตาของโลก เป็นเจ้าแห่งแสงสว่างอย่างเอก กำลังอุทัยขึ้นมาทอแสงอร่ามสว่างไปทั่วปฐพี เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระอาทิตย์นั้น ซึ่งทอแสงอร่ามสว่างไปทั่วปฐพี ข้าพเจ้าอันท่านช่วยคุ้มกันแล้วในวันนี้ พึงอยู่เป็นสุขตลอดวัน พราหมณ์เหล่าใดผู้ถึงฝั่งแห่งเวทในธรรมทั้งปวง ขอพราหมณ์เหล่านั้น จงรับความนอบน้อมของข้าพเจ้า และขอจงคุ้มครองข้าพเจ้าด้วย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ข้าพเจ้าขอนอบน้อม*

แด่พระโพธิญาณ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่ท่านผู้หลุดพ้นแล้ว ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่วิมุตติธรรมของท่านผู้หลุดพ้นแล้ว นกยูงนั้น เจริญพระปริตต์นี้แล้วจึงเที่ยวไปแสวงหาอาหาร พระอาทิตย์นี้ เป็นดวงตาของโลก เป็นเจ้าแห่งแสงสว่างอย่างเอก ส่องแสงสว่างไปทั่วปฐพีแล้วอัสดงคตไป เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอ-นอบน้อมพระอาทิตย์นั้น ซึ่งส่องสว่างไปทั่วปฐพี ข้าพเจ้าอันท่านช่วยคุ้มครองแล้วในวันนี้ พึงอยู่เป็นสุขตลอดคืน พราหมณ์เหล่าใด ผู้ถึงฝั่งแห่งเวทในธรรมทั้งปวง ขอพราหมณ์เหล่านั้น จงรับความนอบน้อมของข้าพเจ้า และขอจงคุ้มครองข้าพเจ้าด้วย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่พระโพธิญาณ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่ท่านผู้หลุดพ้นแล้ว ข้าพเจ้าขอนอบน้อมแด่วิมุตติธรรมของท่านผู้หลุดพ้นแล้ว นกยูงนั้นเจริญพระปริตต์นี้แล้วจึงบินไป

(ขุ.ชา. ๒๗/๑๖๗/๕๓)

หลักฐานข้างต้นทำให้ทราบว่า ความคิดในเรื่องของการบูชาพลังธรรมชาติดำรงอยู่คู่กับสังคมอินเดียมาอย่างต่อเนื่อง ข้อความข้างต้นแสดงว่าความคิดเรื่องการบูชาและสรรเสริญเทพเจ้าของพราหมณ์ในที่นี้คือพระอาทิตย์ การสรรเสริญพราหมณ์ผู้รู้พระเวท การสรรเสริญพระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้ธรรม การสรรเสริญพระวิมุติธรรม และการสรรเสริญผู้ตรัสรู้ธรรมตามพระพุทธ-เจ้า ได้ดำรงอยู่ร่วมสังคมเดียวกันมา

พระอาทิตย์เป็นเทพเจ้าของพราหมณ์ แต่ในโมรชาดกก็เป็นเทพที่ชาวพุทธสรรเสริญด้วย ที่เป็นเช่นนี้เพราะพระอาทิตย์เป็นเทพเจ้าแสงสว่างที่สำคัญ เป็นเทพผู้ให้แสงสว่างแก่โลก แสงสว่างของพระอาทิตย์ช่วยคุ้มครองผู้คน เพราะปกป้องภยันตรายจากสัตว์ร้ายและมิจฉาชีพที่มักออกล่าเหยื่อในยามค่ำคืน คำสรรเสริญพระอาทิตย์ในโมรชาดกไม่ใช่สรรเสริญเทพเจ้าในฐานะเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ผู้มีอำนาจเหนือมนุษย์และสามารถกำหนดหรือกุมชะตาชีวิตมนุษย์ แต่สรรเสริญในฐานะที่เป็นผู้ที่มีคุณูปการแก่ชาวโลก เช่นเดียวกับพราหมณ์ผู้รู้พระเวทมีคุณูปการแก่คนในสังคมอินเดีย หรือเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ตรัสรู้ธรรมแล้วเมตตาเกื้อกูลแก่สัตว์โลก นอกจากนี้ยังอาจสรรเสริญพระอาทิตย์ในฐานะที่เป็นต้นวงศ์ของพระพุทธเจ้า ดังที่พระพุทธเจ้ามักตรัสอยู่เสมอๆ ว่า พระองค์ชื่อว่าเป็นอาทิตย์โดยโคตร ชื่อว่าศากยะโดยชาติ (อาทิจฺจา นาม โคตฺเตน สากิยา นาม ชาติยา) (ขุ.ธ. ๒๕/๓๕๔/๔๐๗) หรือทรงเป็นเผ่าพงศ์แห่งพระอาทิตย์ (สำ. ส. ๑๕/๗๔๖/๒๘๒) คือ มีเชื้อสายมาจากพระอาทิตย์

ข้อความข้างต้น ในแง่หนึ่งอาจใช้เป็นหลักฐานแสดงว่า ความคิดเรื่องการสรรเสริญเทพ-เจ้าของชาวอารยันได้เข้ามาปนอยู่กับความคิดของชาวพุทธ แต่อีกแง่หนึ่ง อาจใช้เป็นหลักฐานแสดงว่า ความคิดเรื่องการบูชาหรือสรรเสริญเทพเจ้าตามแบบอารยันคงค่อยๆ ปรับเปลี่ยนไปเป็นการสรรเสริญบูชาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย รวมถึงบูชาธรรมะที่เป็นแก่นสำคัญของพุทธศาสนา

ด้วย และคงจะได้ขยายไปสรรเสริญพระสงฆ์ด้วยในเวลาต่อมาไม่นาน และขยายเป็นสรรเสริญพระรัตนตรัยในวรรณคดีบาลีชั้นอรรถกถาซึ่งจะได้กล่าวในภายหลัง

๒.๒.๑ คำสรรเสริญพระพุทธเจ้า

คำสรรเสริญพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาลนั้น ปรากฏในพระไตรปิฎก คำสรรเสริญดังกล่าวสามารถแยกออกได้ ๒ ประเภทคือ ๑) สรรเสริญพระปัญญา ๒) สรรเสริญพระลักษณะทางกาย คำสรรเสริญทั้ง ๒ ประเภทมีผู้สรรเสริญ และเนื้อหาที่สรรเสริญ เป็นต้น แตกต่างกันดังจะได้กล่าวโดยละเอียดในหัวข้อต่างๆ ดังนี้

๒.๒.๑.๑ ผู้สรรเสริญ

ในพระไตรปิฎกพบว่ามีผู้สรรเสริญพระพุทธเจ้าจำนวนมาก ได้แก่ ภิกษุ เช่น พระปุกกุสาติ พระอทิมุตตเถระ พระวังคีสเถระ ฯลฯ พราหมณ์ เช่น พราหมณ์โปกขรสาติ พราหมณ์โสณทัณฑะ จังกีพราหมณ์ ฯลฯ ฆราวาส เช่น หมอชีวก วาเสฏฐมาณพ นอกจากนี้ยังมีเทวดาและนักบวชนิกายอื่น เช่น เกณิยชฎิล

จากหลักฐานทำให้ทราบว่า ผู้สรรเสริญพระพุทธเจ้ามิได้จำกัดแต่บุคคลที่อยู่ในบริษัทสี่ แต่มีผู้นับถือศาสนาหรือลัทธิธรรมเนียมอย่างอื่นด้วยจึงแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลที่ผู้คนนับถือกันมากในสมัยพุทธกาล แม้แต่พราหมณ์ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มีอิทธิพลก็ยังชื่นชอบพระพุทธเจ้าและรู้สึกเป็นมิตรกับพระองค์ โดยเฉพาะจังกีพราหมณ์ถึงกับกล่าวว่า พระองค์จักไม่มุ่งร้ายพราหมณ์ (ม. ม. ๑๓/๖๕๐/๕๙๖) ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า ผู้ที่สรรเสริญพระพุทธเจ้าสรรเสริญด้วยประทับใจในพระจรรยาที่งดงามของพระพุทธเจ้า พระปัญญา พระรูปกายและด้วยคุณความดีที่พระพุทธเจ้าทรงสำบากเทศนาสัตว์โลกด้วยทรงเป็นผู้มีพระเมตตามาก และทรงทำคุณยิ่งใหญ่แก่ชาวโลก

เมื่อสังเกตเนื้อหาของคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าทั้งหมดที่ได้กล่าวไว้แล้วในข้อ ๒.๒.๑.๑ พบว่า ทั้งพระภิกษุและพราหมณ์ส่วนใหญ่ต่างก็กล่าวสรรเสริญพระปัญญาและพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าเหมือนๆ กัน คือ สรรเสริญด้วยข้อความที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า *เอวํ กลฺยาโณ...* (ดู ๒.๒.๑.๒) แต่อาจมีภิกษุบางรูป พราหมณ์บางคนที่ใช้คำสรรเสริญพระพุทธเจ้าต่างออกไป เช่นคำสรรเสริญของวังคีสะเถระและจังกีพราหมณ์ คำสรรเสริญของภิกษุและพราหมณ์ทั้งสองนี้ มีบางแง่มุมที่น่าสนใจ

ในบรรดาพระภิกษุที่กล่าวคำสรรเสริญพระพุทธเจ้า พระวังคีสะเถระเป็นผู้ที่ใช้คำสรรเสริญได้พิเศษและใช้คำแปลกกว่าบุคคลอื่น เช่น ใช้คำว่า *อิสิสตฺตโม* “ฤษีที่เจ็ด” เป็นคำเรียกพระพุทธเจ้า คำว่า อิสิ ในภาษาบาลีตรงกับคำว่า ฤษิ ในภาษาสันสกฤต คำว่า อิสิ นี้หมายถึง

พระพุทธเจ้า Rhys Davids และ William Stede (2001: 123) อธิบายว่า พระพุทธเจ้าทั้ง ๗ องค์เรียงลำดับมีดังนี้ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ และพระโคดมพุทธเจ้า อนึ่งคำว่า ฤษิ ในภาษาสันสกฤต ศักดิ์ศรี แย้มนัดดา (๒๕๓๔: ๕๓) อธิบายว่า แปลว่า "ผู้เห็น" หมายถึง การเห็นด้วยฌาน สามารถเห็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตได้ ตรงกับความในพระไตรปิฎกมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาส จูฬวัจฉโคตตสูตร (ม. ม. ๑๓/๒๔๒/๒๓๗) ที่อธิบายว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้วิชชาสาม คือ รู้การดำรงในอดีตของสัตว์ รู้การเกิดและการดับของสัตว์โลก และรู้วิธีขจัดกิเลสให้หมดสิ้นไป

ในภาษาสันสกฤตเรียกฤษีทั้งเจ็ดว่า สปฺตรฺษิ ภาษาไทยใช้ว่า สัปตฤษี ในคัมภีร์ศตปถพราหมณะระบุชื่อฤษีทั้งเจ็ดไว้ว่าได้แก่ โคตมะ (หรือ เคาตมะ) ภรัทวาท วิศวามิตร ชมทัคนี วศิษฐ์ กัศยปะและอัตริ[๔] (ศักดิ์ศรี แย้มนัดดา, ๒๕๓๔: ๕๘) ควรสังเกตว่า สัปตฤษีปรากฏฤษีชื่อเคาตมะซึ่งมีชื่อพ้องกับพระโคดมพุทธเจ้าด้วย สันนิษฐานว่า พระวังคีสะคงเทียบฤษีโบราณในสมัยพระเวทกับพระพุทธเจ้า และคงเปรียบเทียบพระพุทธเจ้าซึ่งบรรลุวิชชาสามกับฤษีโบราณผู้เพ่งฌานจนสามารถเห็นกาลสาม คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต

๒.๒.๑.๒ ถ้อยคำที่ใช้สรรเสริญพระพุทธเจ้า

บุคคลต่าง ๆ ตามที่ได้กล่าวแล้วในข้อ ๒.๒.๑.๑ ได้กล่าวถ้อยคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าในเวลาและสถานที่ที่แตกต่างกัน ถ้อยคำที่สรรเสริญพระพุทธเจ้ามีทั้งสรรเสริญพระ-ปัญญา พระจริยาวัตร หรือพระลักษณะทางรูปกาย มีทั้งที่กล่าวถ้อยคำเดียวกันและที่แตกต่างกัน มีทั้งถ้อยคำสั้น ๆ และถ้อยคำสรรเสริญขนาดยาว จากหลักฐานพบว่า ถ้อยคำสรรเสริญพระพุทธ-เจ้าที่พบบ่อยที่สุดในพระไตรปิฎก มีดังนี้

> เอวฺ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต อิติปิ โส ภควา อรหๆ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานๆ พุทฺโธ ภควาติ
>
> *เกียรติคุณอันงามของพระพุทธเจ้าได้ขจรไปแล้วอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น ทรงเป็นอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึกไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้เบิกบานแล้ว เป็นผู้จำแนกพระธรรม*

---

[๔] สัปตฤษีนี้คือดาวจระเข้เจ็ดดวงหรือกลุ่มดาวหมีใหญ่ (Big Bear) วิสุทธ์ บุษยกุล (๒๕๒๐: ๑๓๔) กล่าวว่า ชาวอินเดียโบราณถือว่าดาวลูกไก่เป็นสัปตฤษีหรือฤษีทั้ง ๗ ตนด้วย

บุคคลผู้กล่าวถ้อยคำนี้รวมทั้งคัมภีร์ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกที่ปรากฏข้อความนี้ ปรากฏในตารางที่ ๑ ดังนี้

ตารางที่ ๑ ตารางแสดงบุคคลและคัมภีร์ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกที่ปรากฏคำสรรเสริญพระ-พุทธเจ้าที่ขึ้นต้นด้วย เอวํ กลฺยาโณ

ผู้สรรเสริญ	ปรากฏใน
พระปุกกุสาติ	ม.อุ. ๑๔/๖๗๖/๔๓๕
พราหมณ์โปกขรสาติ	ที.สี. ๙/๑๔๓/๑๑๕
พราหมณ์โสณทัณฑะ	ที.สี. ๙/๑๘๒/๑๔๘
พราหมณ์กูฏทันตะ	ที.สี. ๙/๒๐๓/๑๖๘
พราหมณ์ภารทวาชโคตร	ม.ม. ๑๓/๒๗๗/๒๗๐-๑
จังกีพราหมณ์	ม.ม. ๑๓/๖๕๐/๕๙๖
พราหมณ์พรหมายุ	ม.ม. ๑๓/๕๘๕/๕๒๘
เกนิยชฎิล	ม.ม. ๑๓/๖๐๖/๕๕๑ ขุ.ขุ. ๒๕/๓๗๕/๔๔๑
หมอชีวก	ที.สี. ๙/๙๒/๖๔
นายนักการ	ที.สี. ๙/๑๘๐๑๔๓
นายนักการ	ที.สี. ๙/๒๐๑๑๖๓
นายนักการ	ม.ม. ๑๓/๖๔๘/๕๙๒
วาเสฏฐมาณพ	ที.สี. ๙/๓๖๗/๒๖๙ ม.ม. ๑๓/๗๐๕/๖๔๒ ขุ.ธ. ๒๕/๓๘๑/๔๕๑

จากตารางที่ ๑ จะเห็นว่า บุคคลที่กล่าวคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าโดยใช้ถ้อยคำที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า *เอวํ กลฺยาโณ...* นั้น มีทั้งพระภิกษุสาวก พราหมณ์ นักบวชนอกพุทธศาสนาและฆราวาส นอกจากนี้ ในพระไตรปิฎกยังปรากฏคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าบทเดียวกันนี้ในที่ต่าง ๆ อีกมากถึง ๒๐ แห่งในลักษณะของคำล่ำลือเกียรติคุณ และปรากฏในสถานที่ต่าง ๆ กัน ทั้ง ๒๐ แห่งปรากฏหลังคำว่า *ตํ โข ปนภควนฺตํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต อิติปิ โส ภควา...* คือไม่ปรากฏชื่อผู้เอ่ยคำสรรเสริญ กล่าวเพียงว่าชาวเมืองหรือบุคคลอาชีพต่าง ๆ เช่น พราหมณ์ เศรษฐีมหาศาล คหบดี พ่อค้าวาณิช ได้ยินคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าและได้กล่าวสรรเสริญเดียวกันนี้ออกไปด้วย เช่น ในเมืองเวสาลีแคว้นโกศลมีบุคคลต่าง ๆ กล่าวคำนี้สรรเสริญพระพุทธเจ้ามากถึง ๘ ครั้ง (วิ.มหา. ๔/๕๗/๖๕, ที.สี. ๙/๒๓๙/๑๙๒, ม.ม. ๑๓/๑๐๓/๑๐๐)

แม้คำสรรเสริญพระพุทธเจ้าซึ่งขึ้นต้นด้วยคำว่า *เอวํ กลฺยาโณ* จะพบในพระไตรปิฎกจำนวนมาก แต่ก็ไม่อาจระบุได้ว่า บุคคลใดเป็นผู้แรกที่กล่าวคำสรรเสริญนี้เพราะพระไตรปิฎกไม่ได้เรียงเหตุการณ์ไว้ตามลำดับเวลา สันนิษฐานว่าผู้กล่าวคำสรรเสริญนี้คนแรกคงจะสรรเสริญพระพุทธเจ้าในที่สาธารณะ และมีคนจำนวนไม่น้อยนำไปกล่าวสรรเสริญต่อ และมีผู้อื่นสรรเสริญต่อ ๆ ไปอีกเป็นทอด ๆ จนกลายเป็นคำสรรเสริญที่ตายตัว (stabilized) มาตั้งแต่สมัยพุทธกาลและใช้เป็นบทสรรเสริญพระพุทธเจ้าเรื่อยมาจนปัจจุบัน

คำสรรเสริญพระพุทธเจ้าที่ขึ้นต้นด้วย *เอวํ กลฺยาโณ* หรือ *ตํ โข ปน ภควนฺตํ เอวํ กลฺยาโณ* นี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงนำมาไว้ในพระราช-นิพนธ์บทสวดมนต์ทำวัตรเช้าเย็น และทรงเรียกชื่อว่า **พุทธาภิถุติ** (แปลว่า บทสรรเสริญพระพุทธเจ้า) และ **พุทธาภิคีติ** (แปลว่า บทร้องสรรเสริญพระพุทธเจ้า) ปัจจุบันนิยมเรียกโดยนำคำว่า **คาถา** มาต่อท้ายว่า **พุทธาภิถุติคาถา** เป็นบทสรรเสริญลำดับที่ ๒ ต่อจากบท นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ในบททำวัตรเช้าเย็นของภิกษุสงฆ์ (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ๒๕๓๘: ๒๔๙, ๒๕๓ เชิงอรรถที่ ๑) ถ้าสวดตอนทำวัตรเช้าเรียกว่าพุทธาภิถุติ ถ้าสวดตอนทำวัตรเย็นเรียกว่าพุทธาภิคีติ ปัจจุบันพระสงฆ์ไทยได้นำมาใช้เป็นบทสวดร่วมในพิธีต่าง ๆ เช่น พิธีพุทธาภิเษกและใช้สวดถวายพรพระในวันธัมมัสสวนะ เป็นต้น แต่เวลาสวดในพิธีต่าง ๆ จะขึ้นที่ *อิติปิ โส ภควา...* นอกจากพุทธาภิถุติคาถาแล้ว ในพระไตรปิฎกยังปรากฏคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าบทอื่นอีกจำนวน ๖ บท เป็นคำสรรเสริญร้อยแก้ว ๑ บท ร้อยกรอง ๕ บท

คำสรรเสริญพระพุทธเจ้าที่เป็นร้อยแก้วอีกบทหนึ่งนอกจากพุทธาภิถุติคาถา ได้แก่ คำสรรเสริญที่พระโคดมพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญพระเมตไตรยพุทธเจ้า ปรากฏในคัมภีร์ทีฆ-นิกาย ปาฏิกวรรค (ที. ปา. ๑๑/๔๘/๘๓) ดังนี้

> *พระผู้มีพระภาค พระนามว่าเมตไตรย จักเสด็จอุบัติในโลก พระองค์ทรงเป็นพระอรหันต์ ทรงเป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบ ทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ทรงเป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงเป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึกไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้เบิกบานแล้ว และทรงเป็นผู้จำแนกพระธรรม*

จะเห็นว่าคำที่พระโคดมพุทธเจ้าใช้สรรเสริญพระเมตไตรยพุทธเจ้าเกือบทั้งหมดเป็นคำที่ซ้ำกับคำในพุทธาภิถุติคาถา เป็นหลักฐานที่เสริมความคิดว่าคำสรรเสริญพระพุทธ-เจ้าเป็นคำที่ตายตัวมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลดังได้กล่าวมาแล้ว

๒.๒.๑.๓ ลักษณะคำสรรเสริญพระพุทธเจ้า

ลักษณะคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกสามารถจำแนกลักษณะได้ ๓ ลักษณะ คือ ก. สรรเสริญพระปัญญาคุณ ข. สรรเสริญพระจริยาวัตร ค. สรรเสริญพระรูปกาย ซึ่งจะกล่าวถึงตามลำดับ ดังนี้

ก. คำสรรเสริญพระปัญญาคุณ คือ คำสรรเสริญที่กล่าวถึงพระปัญญาในการตรัสรู้ แทงตลอด และทรงฉลาดสามารถในการสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้า เช่น

> *ดูกรพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคผู้ศากยบุตรลำดับพระวงศ์ของพระเจ้าโอกกากราช มีพระรัศมีรุ่งเรือง เป็นนายกของโลกเสด็จออกผนวชจากพระนครกบิลพัสดุ์ **เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ทรงบรรลุอภิญญาและทศพลญาณครบถ้วน ทรงมีพระจักษุในสรรพธรรม ทรงบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกรรมทั้งปวงทรงน้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิ** พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นตรัสรู้แล้วในโลก มีพระจักษุทรงแสดงธรรม*
>
> (ขุ. ขุ. ๒๕/๔๒๔/๕๒๕)

ข. สรรเสริญพระจริยาวัตร คือ คำสรรเสริญที่กล่าวถึงพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้ามีความเป็นผู้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา และทรงแสดงธรรมที่ทรงตรัสรู้ได้ยากแก่ผู้อื่นด้วยพระเมตตา เป็นต้น เช่น

> *พระศาสดาผู้เป็นสัพพัญญู รู้เห็นธรรมทั้งปวง ชนะหมู่มาร **ทรงมีพระกรุณาใหญ่ เป็นผู้รักษาพยาบาลชาวโลกทั้งปวง เป็นอาจารย์ของเรา ธรรมเครื่องให้ถึงความสิ้นอาสวะอันยอดเยี่ยมนี้พระองค์ทรงแสดงไว้แล้ว** ความไม่เศร้าโศก เราได้เพราะอาศัยคำสั่งสอนของพระองค์*
>
> (ขุ. วิ. ๒๖/๓๘๕/๓๗๑)

ค. สรรเสริญพระรูปกาย คือ คำสรรเสริญที่มีผู้กล่าวชมพระวรกายหรือพระลักษณะที่ปรากฏเป็นรูปธรรมของพระพุทธเจ้า เช่น

> *พระผู้มีพระภาคทรงมีพระกายบริบูรณ์ มีพระรัศมีรุ่งเรืองงาม มีพระ-ชาติดี ผู้ได้เห็นแม้นานก็ไม่รู้อิ่ม **มีพระฉวีวรรณดังทองคำ มีพระทาฐะขาวสะอาด มีพระวิริยภาพ มหาปุริสลักษณะ อันเป็นเครื่องแตกต่างจากสามัญชน มีอยู่ในพระกายของพระองค์ผู้เป็นนรสุชาตครบถ้วน พระองค์มีพระเนตร***

ผ่องใส มีพระพักตร์งาม มีพระกายตรงดังกายพรหม มีสง่าในท่ามกลางหมู่สมณะ เหมือนพระอาทิตย์ไพโรจน์ฉะนั้น...

(ม. ม. ๑๓/๖๐๙/๕๕๓-๔)

คำสรรเสริญดังได้แสดงมาข้างต้น ได้บรรยายพระรูปของพระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นมนุษย์จริง เพราะการบรรยายลักษณะเชิงกายภาพ เช่น ลักษณะพระพักตร์ พระเนตร และพระเขี้ยว ฯลฯ ดังนี้เป็นลักษณะเชิงกายภาพที่เป็นของมนุษย์แต่มีลักษณะพิเศษกว่ามนุษย์อื่น อีกทั้งในวัฒนธรรมของพราหมณ์ การสรรเสริญเป็นส่วนหนึ่งของยัชญพิธี พระพุทธเจ้าทรงไม่เห็นด้วยกับการทำยัชญพิธี ทรงตำหนิการบูชาสัตว์ว่าเป็นการใช้ความรุนแรง อีกทั้งทรงเห็นว่าเป็นการสิ้นเปลือง (องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๓๙/๕๔-๔๖) แต่มิได้ทรงตำหนิคำสรรเสริญและการกล่าวคำสรรเสริญ (องฺ.ติก. ๒๐/๕๕๗/๓๔๕) ที่สำคัญรูปคำที่ปรากฏในคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ ลักษณะในพระไตรปิฎกเป็นคำที่พระรจนาจารย์ได้นำมาแต่งสรรเสริญพระพุทธเจ้าในประณามบทในสมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นมา (จะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ ๔) เมื่อเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นหรือเจ้าลัทธิอื่นในสังคมอินเดียสมัยนั้นพระพุทธเจ้าถือเป็นบุคคลที่มีผู้เคารพและกล่าวคำสรรเสริญเป็นอย่างยิ่ง และจากคำสรรเสริญทั้งหมด คำว่า *ภควา* เป็นคำที่ใช้บรรยายคุณสมบัติของเทพเจ้าในสมัยพระเวทมาก่อนดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปในข้อ ๒.๒.๑.๔

๒.๒.๑.๔ ความหมายของคำ ภควา

ผู้วิจัยสังเกตว่าความหมายของคำที่บุคคลต่างๆ ใช้สรรเสริญพระพุทธเจ้าเป็นคำพรรณนาความสามารถแห่งพระปัญญาของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสรู้ได้ และพระจริยวัตรที่งดงามของพระพุทธเจ้าซึ่งส่งผลให้พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้น่าเลื่อมใสหรือน่าสรรเสริญกว่าศาสดาอื่นหรือผู้อื่นในสมัยพุทธกาล คำสรรเสริญเหล่านั้นล้วนเป็นคำที่แสดงให้เห็นถึงคุณธรรมหรือสภาพตามเป็นจริงที่แสดงให้เห็นอัจฉริยภาพด้านสติปัญญา เนื่องมาจากพระองค์ตรัสรู้อริยสัจอันเป็นความจริงที่มีอยู่ ความที่ทรงรู้แจ้งในความจริงของโลก ความเป็นผู้มีพระปรีชาสามารถและฉลาดในการสั่งสอนองค์ความรู้ดังกล่าวแก่ผู้อื่น ได้แก่คำว่า ***ภควา*** **"พระผู้มีโชค"** *อรหำ* "ผู้ควรเคารพ" *พุทฺโธ* "ผู้ตรัสรู้" *สมฺมาสมฺพุทฺโธ* "ผู้รู้พร้อมโดยชอบ" *โลกวิทู* "ผู้รู้แจ้งโลก"

ส่วนคำที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีความประพฤติดีงาม สมควรเป็นแบบอย่างแก่บุคคลทั้งหลาย ได้แก่คำว่า *ปุริสทมฺมสารถิ* "เป็นสารถีผู้ฝึกบุรุษ" *สตฺถา เทวมนุสฺสานำ* "เป็นครูของเทวดาและมนุษย์" *วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน* "ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ" *สุคโต* "ผู้เสด็จไปดีแล้ว" *อนุตฺตโร* "ผู้ยิ่งกว่าผู้อื่น"

บรรดาคำทั้งหมดที่ใช้สรรเสริญพระพุทธเจ้า คำว่า **ภควา** เป็นคำที่น่าสนใจที่สุด ตามรูปศัพท์คำนี้แปลว่า "ผู้มีภคะ, ผู้มีภาคะ, ผู้ควรเคารพ, ผู้ศักดิ์สิทธิ์"

ภคะ มาจากธาตุ ภชฺ แปลว่า “แบ่งปัน” หรือ “แจกจ่าย” (Whitney, 2003: 108) ในคัมภีร์พระเวท ภคะ เป็นชื่อของเทพเจ้ากลุ่มอาทิตย์ (Monier Williams, 2003: 743) เพราะเป็นโอรสของพระอทิติ (RV. VII.XLI.II, Griffith, 1973: 357) ในคัมภีร์ฤคเวท RV. II.XXVII.I มีบทสวดสรรเสริญพระภคะว่าเป็นเทพกลุ่มเดียวกันกับพระวรุณและพระทักษะ (Griffith, 1973: 147) ส่วนในคัมภีร์ฤคเวท RV. II.XVII.VII กล่าวว่า ภคะเป็นเทพเจ้าแห่งความเมตตากรุณา (Griffith, 1973: 141) ในคัมภีร์ฤคเวท RV. VIII.LIII.VII มีบทสรรเสริญพระอินทร์ความว่า “ท่านผู้มีโภคทรัพย์ พวกเราเชื่อว่าตนเองได้รับ” (อ้างถึงใน Gonda, 1989: 9) นอกจากนี้ Gonda (1989: 11) กล่าวว่า “ภคะ เป็นเทพเจ้าผู้มีความโชคดี เป็นผู้กระจาย แพร่กระจาย ผู้แบ่งสรร ผู้แบ่งแยกออกเป็นสัดส่วน ในฤคเวทกล่าวว่า ภคะเป็นรูปศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นตัวแทนของการกระจายสินค้าและผลประโยชน์ กระจายหรือแบ่งปันความสุขและความสมบูรณ์มั่งคั่ง” ภคะ ซึ่งคำอธิบายนี้มีความหมายใกล้เคียงกับการตีความของพระพุทธโฆสะ ภายหลัง ภคะ มีความหมายว่า “โชคดี, ความสง่างาม, ความสุข, โชคลาภ, โชคชะตา” (Monier Williams, 2003: 743) กลายมาเป็นเทพเจ้าแห่งโชคลาภและความสุขในที่สุด

เหตุที่บุคคลสมัยพุทธกาลเรียกพระพุทธเจ้าว่า ภควา คงเป็นด้วยพิจารณาว่าพระปัญญาของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสรู้อริยธรรมเป็นเหมือนแสงสว่างที่ดับความมืดคืออวิชชา ทรงเป็นผู้กระจายความรู้เพื่อการดับทุกข์ในสังสารวัฏแก่สัตว์โลก อาจสันนิษฐานว่า บุคคลต่างๆ ในสมัยพุทธกาลพราหมณ์น่าเป็นบุคคลแรกที่ใช้คำว่าภคะมาเรียกพระพุทธเจ้า พราหมณ์คงจะยกย่องพระพุทธเจ้าไว้ว่าเป็นบุคคลที่น่าสรรเสริญ และนำพระพุทธเจ้าไปเปรียบกับเทพแห่งแสงสว่างที่กระจายแสงมาสู่โลกมนุษย์ จึงได้นำคำเก่าที่มีอยู่แล้วมายกย่องพระพุทธเจ้าให้มีสถานะสูงส่งเสมอด้วยพระเจ้าของตน นอกจากนี้พระพุทธเจ้าเองก็มักอ้างอยู่บ่อยๆ ว่า พระองค์เกี่ยวข้องกับพระอาทิตย์ คือ ทรงเป็นอาทิตย์โดยโคตรทรงเป็นศากยะโดยวงศ์ (ขุ.ธ. ๒๕/๓๕๔/๔๐๗) และมีผู้เรียกพระนามว่า ***สมณะโคดม*** (สมโณ โคตโม) ทรงเป็นพระอาทิตย์ดวงประเสริฐที่สุด แต่พระ-พุทธโฆสะ (๒๕๔๑: ๑๓๐) ไม่ตีความว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้มีคุณสมบัติประดุจเทพภคะดังได้อภิปรายมาข้างต้น แต่ตีความว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ฉลาดในการจำแนกธรรมให้ผู้อื่นเข้าใจ

๒.๒.๒ คำสรรเสริญพระธรรม

พระธรรมคือความรู้ที่ลึกซึ้งและเป็นสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ พระธรรมเป็นสิ่งที่แม้แต่พระพุทธเจ้าเองก็เคารพเป็นอย่างมาก ดังที่พระองค์ได้ตรัสสรรเสริญไว้ในรัตนสูตรว่า *ขยํ วิราคํ อมตं ปณีตยทชฺฌคา สกฺยมุนี สมาหิโต น เตน ธมฺเมน สมตฺถิ กิญฺจิ อิทมฺปิ ธมฺเม รตนํ ปณีตฯ* “พระสักยมุนีบรรลุแล้วซึ่งอมฤตธรรมอันประณีต ธรรมชาติใดๆ จะเสมอด้วยพระธรรมย่อมไม่มี” (ขุ.ขุ. ๒๕/๓๑๔/๓๖๗) ตามพระไตรปิฎก ผู้ที่สรรเสริญพระธรรมโดยมากได้แก่พระพุทธเจ้าและพระภิกษุสาวกบางองค์ แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงรู้จักและเข้าใจพระธรรม

ที่พระองค์ทรงค้นพบและทรงเทศนาเป็นอย่างดี ทรงให้ความสำคัญและให้คุณค่าแก่พระธรรมที่ทรงค้นพบเป็นอย่างมาก

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระสาวกหลายองค์ว่า ธรรมะที่พระองค์ทรงค้นพบเป็นของลึกซึ้งและยอดเยี่ยม เช่น ในมหานิทานสูตร พระอานนท์กราบทูลพระพุทธเจ้าว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นของลึกซึ้งสุดประมาณก็จริงอยู่ แต่ปรากฏแก่ตนดุจของตื้นนัก พระพุทธเจ้าตรัสแย้งพระอานนท์ว่าปฏิจจสมุปบาทลึกซึ้งสุดประมาณและปรากฏเป็นของลึกล้ำ เพราะไม่รู้จริง เพราะไม่แทงตลอดธรรมข้อนี้หมู่สัตว์จึงเป็นผู้ยุ่งยากประดุจด้ายของช่างหูก เกิดเป็นประหนึ่งว่ากระจุกด้าย เป็นเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้องไม่พ้นจากทุคติ วินิบาตและสังสารวัฏ คำแย้งของพระพุทธเจ้านี้เป็นคำสรรเสริญพระธรรมด้วย (ที. มหา. ๑๐/๕๗/๖๕)

ในสัจจวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาส พระพุทธเจ้าก็ตรัสสรรเสริญพระธรรมต่อหน้าภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมจักรที่พระองค์ทรงประกาศนั้นเป็นธรรมอันยอดเยี่ยม ไม่มีธรรมอื่นใดยิ่งกว่า “*อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ อปฺปฏิวตฺติยํ*” (ม.อุ. ๑๔/๖๙๙/๔๔๘)

ในปุญญาภิสันทสูตร อังคุตตรนิกาย จตุตกนิบาต พระพุทธเจ้าก็ตรัสสรรเสริญพระ-ธรรมต่อหน้าพระอริยสาวกทั้งหลายผู้เลื่อมใสศรัทธาและไม่หวั่นไหวให้เข้าใจพระธรรมว่า “พระ-ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว อันผู้บรรลุพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล คือ เข้าหรือเหมาะสมทุกยุคทุกสมัย ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาใส่ตน อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน เป็นห้วงบุญที่นำสุขมาให้ ให้อารมณ์อันเลิศ มีสุขเป็นผลลัพธ์ เป็นไปเพื่อเกิดในสวรรค์” (องฺ. จตุ. ๒๑/๕๒/๗๓)

บทสรรเสริญพระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญด้วยพระองค์เองใน ปุญญาภิ-สันทสูตรซึ่งขึ้นต้นด้วยคำว่า *สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ฯลฯ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหีติ* รวมทั้งตรัสแก่บุคคลจำนวนอื่นๆ จำนวนมากในพระสูตรอื่น ได้แก่ ที.มหา. ๑๐/๘๙/๑๑๑, ที.ปา. ๑๑/๓๕, ม.มู. ๑๒/๙๕/๖๗, สำ.ส. ๑๕/๘๖๕/๓๒๒, สำ.สฬา. ๑๘/๕๒๗/๓๓๔, สำ.สฬา. ๑๘/๓๓๔-๓๓๕, สำ.สฬา. ๑๘/๕๓๓/๓๔๑, สำ.สฬา. ๑๘/๕๓๕/๓๔๓, สำ.สฬา. ๑๘/๕๘๕/๓๗๔, สำ.มหา. ๑๙/๑๔๑๒/๔๒๙, สำ.มหา. ๑๙/๑๔๘๗/๔๕๔-๔๕๕, สำ.มหา. ๑๙/๑๕๗๒/๔๘๗, สำ.มหา. ๑๙/๑๕๘๔/๔๙๓, อำ.เอก. ๒๐/๕๑๐/๒๖๖, อำ.เอก. ๒๐/๕๑๕/๒๘๖, อำ.ปญฺจก. ๒๒/๑๗๙/๒๓๗, อำ.สตฺตก. ๒๓/๒๓๑/๔๒๐, อำ.ทสก. ๒๔/๙๒/๑๙๖

นอกจากพระพุทธเจ้าจะได้ตรัสสรรเสริญพระธรรมไว้เองแล้ว ยังมีพระสาวกองค์สำคัญกล่าวสรรเสริญพระธรรมไว้ด้วย เช่น พระมหาโมคคัลลานะกล่าวกับท้าวสักกะ (สำ.สฬา. ๑๘/๕๒๗/๓๓๓) ถ้อยคำที่ใช้สรรเสริญก็เป็นถ้อยคำเดียวกับที่พระพุทธเจ้าตรัสดังได้กล่าวมาแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสสำทับไว้อีกว่า หากอริยสาวกนึกถึงบทสรรเสริญพระธรรมดังกล่าวอยู่

เสมอจะสามารถขจัดความหวาดกลัวต่าง ๆ ได้ (สำ.ส. ๑๕/๘๖๕/๓๒๒)

คำสรรเสริญพระธรรมข้างต้นแสดงให้เห็นทรรศนะที่พระพุทธเจ้ามีต่อพระธรรมว่า พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบนั้นลึกซึ้งและรู้ได้ยาก เป็นความรู้ที่สำเลิศ ละเอียดประณีต ผู้มีปัญญาเท่านั้นจึงจะรู้แจ้งและเข้าใจอย่างถ่องแท้ตามพระพุทธเจ้าได้ คำสรรเสริญพระธรรมเกิดขึ้นเพราะคติว่าพระธรรมเป็นช่องทางที่นำให้มนุษย์หลุดพ้นจากสังสารวัฏหรือนำมนุษย์ไปสู่สุคติภูมิ

๒.๒.๓ คำสรรเสริญพระสงฆ์

ในสมัยพุทธกาลมีผู้ออกบวชเพราะความเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นจำนวนมาก พระภิกษุที่อยู่รวมกันเป็นหมู่ใหญ่ แต่ก็ปรากฏว่าพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้นได้ปฏิบัติตนให้อยู่ภายใต้พระธรรมวินัย และอาศัยพระธรรมวินัยเป็นหลักแห่งการปฏิบัติ สงฆ์มีความประพฤติและกิริยามารยาทสงบเรียบร้อยสวยงาม ก่อให้เกิดความศรัทธาแก่บุคคลทั่วไปที่ได้พบเห็น แม้พระพุทธเจ้าเองเมื่อได้เห็นความสงบเสงี่ยมของหมู่ภิกษุสงฆ์ก็ได้ตรัสยกย่องอยู่เสมอ

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ (ขุ. วิ. ๒๖/๓๔/๖๑) ท้าวสักกะได้สรรเสริญพระสงฆ์ไว้ว่า

> *ท่านผู้ปฏิบัติเพื่ออริยมรรค ๔ จำพวก และ ท่านผู้ตั้งอยู่ในอริยมรรค ๔ จำพวก พระอริยบุคคล ๘ จำพวกนี้ ชื่อว่าสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติตรงดำรงมั่นอยู่ในปัญญาและศีล เมื่อมนุษย์ทั้งหลายผู้มุ่งบุญถวายทานในท่านเหล่านี้ หรือทำบุญปรารภการเวียนเกิดเวียนตาย ทานที่ถวายในสงฆ์ ย่อมมีผลมาก*

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรรเสริญพระสงฆ์ไว้หลายแห่ง เช่น ในอังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต (องฺ.จตุ. ๒๑/๑๙๐/๒๔๘-๙) ทรงสรรเสริญพระสงฆ์ไว้ว่า

> *ดูกรภิกษุทั้งหลาย บริษัทเช่นใดที่บุคคลหาได้ยากแม้เพื่อจะเห็นในโลก ภิกษุสงฆ์นี้เป็นเช่นนั้น บริษัทใดเป็นผู้ควรของคำนับ เป็นผู้ควรของต้อนรับ เป็นผู้ควรของทำบุญ เป็นผู้ควรทำอัญชลี เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งไปกว่านี้ ภิกษุสงฆ์นี้ก็เป็นเช่นนั้น*

ในอานาปานัสสติสูตร คัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาส (ม.อุ. ๑๔/๒๘๔/๑๙๑-๒) พระพุทธเจ้าทรงตรัสชมหมู่ภิกษุสงฆ์ซึ่งนั่งนิ่งเงียบสงบในวันอุโบสถด้วยข้อความคล้าย ๆ กันว่า

> *ดูกรภิกษุทั้งหลาย บริษัทนี้ไม่คุยกัน บริษัทนี้เงียบเสียงคุย ดำรงอยู่ในสาร-ธรรมอันบริสุทธิ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบริษัทนี้เป็นเช่นเดียวกับบริษัทที่ควรแก่*

ของคำนับ ควรแก่การต้อนรับ ควรแก่ทักษิณาทาน ควรแก่การทำอัญชลี เป็นเนื้อนาบุญของโลกอย่างหาที่อื่นยิ่งกว่าไม่ได้

นอกจากนี้ ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต (องฺ. จตุ. ๒๒/๒๘๑/๓๑๘) พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสสรรเสริญการมีศรัทธาตั้งมั่นอย่างไม่คลอนแคลนของพระสงฆ์ว่า พระภิกษุสงฆ์สามารถเข้าถึงสุคติได้ซึ่งมีเนื้อความตอนท้ายเหมือนกับคำสรรเสริญที่อยู่ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาส (ม.อุ. ๑๔/๒๘๔/๒๙๑-๒๙๒) ว่า

ดูก่อนมหานามะ ข้ออื่นยังมีอยู่อีก คือ อริยสาวกระลึกถึงพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติตรง เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความรู้ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ได้แก่อริยบุคคล ๔ คู่ ๘ จำพวก นั่นคือ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ควรแก่ของเช่นสรวง เป็นผู้ควรที่จะเป็นแขกได้ เป็นผู้แก่การนับถือ เป็นเนื้อนาบุญของโลกไม่มีนาบุญอื่นยิ่งไปกว่า

คำสรรเสริญพระสงฆ์ข้างต้นนี้พบมากที่สุดในพระไตรปิฎก คือยังพบใน ที.มหา. ๑๐/๘๙/๑๑๑, ที.ปา. ๑๑/๓/๕, ที.ปา. ๑๑/๒๔๑/๒๓๙, ม.มู. ๑๒/๙๕/๖๗, ม.ม. ๑๓/๑๗๔/๑๗๗, สํ.ส. ๑๕/๘๖๕/๓๒๒, สํ.นิ. ๑๖/๑๕๓/๘๓, สํ.สฬา. ๑๘/๕๒๗/๓๓๓-๓๓๔, สํ.สฬา. ๑๘/๕๒๙/๓๓๗, สํ.สฬา. ๑๘/๕๓๓/๓๔๒, สํ.สฬา. ๑๘/๕๓๕/๓๔๓, สํ.สฬา. ๑๘/๕๘๕/๓๗๔, สํ.มหา. ๑๙/๑๔๑๒/๔๒๙, สํ.มหา. ๑๙/๑๔๖๖/๔๔๖, สํ.มหา. ๑๙/๑๔๘๘/๔๕๕, สํ.มหา. ๑๙/๑๕๑๔/๔๖๖, สํ.มหา. ๑๙/๑๕๑๘/๔๖๘, สํ.มหา. ๑๙/๑๕๗๒/๔๘๗, สํ.มหา. ๑๙/๑๕๗๓/๔๘๘, สํ.มหา. ๑๙/๑๕๘๔/๔๙๓, อ.เอกก. ๒๐/๕๑๐/๒๖๗, อ.จตุก. ๒๑/๓๔/๔๕, อ.จตุก. ๒๑/๕๒/๗๓, อ.จตุก. ๒๑/๑๑๒/๑๕๙, อ.จตุก. ๒๑/๒๕๙/๓๓๘, ๒๑/๒๖๐/๓๓๙, อ.ปญฺจก. ๒๒/๓๔/๓๘, อ.ปญฺจก. ๒๒/๑๐๗/๑๕๒, อ.ปญฺจก. ๒๒/๑๓๙/๑๗๘, อ.ปญฺจก. ๒๒/๑๔๐/๑๘๒, อ.ปญฺจก. ๒๒/๑๗๙/๒๓๗, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๐๓/๒๗๖, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๗๔/๓๑๔, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๗๒/๓๑๑, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๗๖/๓๑๕, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๗๘/๓๑๖, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๘๑/๓๑๘, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๙๖/๓๔๘, อ.ปญฺจก. ๒๒/๒๙๗/๓๕๓, อ.ปญฺจก. ๒๒/๓๒๙/๔๓๓-๔๓๔, อ.สตฺตก. ๒๓/๑๖/๑๓, อ.สตฺตก. ๒๓/๑๗/๑๔, อ.สตฺตก. ๒๓/๘๕/๑๔๘, อ.สตฺตก. ๒๓/๑๐๓/๑๙๓, อ.สตฺตก. ๒๓/๑๔๗/๓๐๐, อ.สตฺตก. ๒๓/๑๔๘/๓๐๑, อ.สตฺตก. ๒๓/๒๓๑/๔๒๐, อ.ทสก. ๒๔/๑๖/๒๕, อ.ทสก. ๒๔/๓๐/๗๑, อ.ทสก. ๒๔/๙๒/๑๙๖, อ.ทสก. ๒๔/๙๗/๒๑๕, อ.ทสก. ๒๔/๒๑๘/๓๕๗,

บทสรรเสริญพระสงฆ์ที่ขึ้นต้นบทด้วยคำว่า *สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ฯลฯ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส* นี้ใช้เป็นบทสวดสรรเสริญพระสงฆ์ ในปัจจุบันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า สังฆาภิถุติคาถา (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ๒๕๓๘:

๒๔๙, ๒๕๓ เชิงอรรถที่ ๑) เป็นบทที่ใช้สวดต่อจากบทธัมมาภิฤติคาถา และใช้ในพิธีสวดมนต์ถวายพรพระในวันธัมมัสสวนะและใช้สวดในเวลาสวดมนต์ทำวัตรเช้า-เย็น เป็นต้น

ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าเป็นผู้สั่งสอนธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ครั้นเหล่าภิกษุสงฆ์สามารถปฏิบัติตามเป็นที่เรียบร้อยดีก็ทรงพอพระทัยและตรัสชมว่าพระสงฆ์เป็นกลุ่มบุคคลที่ยอดเยี่ยม อาการสงบเสงี่ยมและคุณธรรมของพระสงฆ์นั่นเองที่เป็นที่มาแห่งความเลื่อมใส ควรแก่การกราบไหว้ บุคคลพึงจะทำบุญผ่านพระสงฆ์ได้ หากผู้เลื่อมใสศรัทธาในพุทธ-ศาสนามุ่งหวังจะทำบุญโดยถวายของแก่กลุ่มบุคคลผู้สงบเสงี่ยมเช่นพระภิกษุสงฆ์ย่อมเป็นการสมควร แม้เทพก็กล่าวยกย่องเช่นกัน การอยู่กันเป็นหมู่คณะภายใต้กฎเกณฑ์ของสังคมสงฆ์ที่สงบเรียบร้อยมากเท่าใดย่อมจะเห็นความงามและพร้อมเพรียงได้เท่านั้นนั่นเอง

อนึ่ง คำสรรเสริญพระภิกษุสงฆ์แสดงให้เห็นว่า พระสงฆ์ที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญไว้น่าจะเป็นพระอริยบุคคล เพราะสังเกตได้จากคำสรรเสริญปรากฏคำว่า ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติซื่อตรง คุณสมบัติเหล่านี้เป็นคุณสมบัติของพระอริยสงฆ์เท่านั้น (พระธรรมปิฎก, ๒๕๔๖: ๒๖๓)

๒.๒.๔ คำสรรเสริญพระสาวก

นอกจากในพระไตรปิฎกจะปรากฏคำสรรเสริญพระสงฆ์เป็นหมู่คณะแล้ว ยังพบว่ามีพระสาวกองค์สำคัญก็ได้รับการสรรเสริญแยกออกต่างหากด้วย เป็นการสรรเสริญยกย่องในระดับปัจเจกสาวก ไม่กล่าวรวมกับหมู่สงฆ์ คำสรรเสริญพระสาวกดังกล่าวแสดงให้เห็นคุณธรรมหรือความสามารถเฉพาะบุคคลของพระสาวกองค์นั้น ๆ ซึ่งล้วนแต่เป็นคุณลักษณะเฉพาะที่โดดเด่นทางคุณธรรม

พระสาวกของพระพุทธเจ้ามีจำนวนมากที่เลื่อมใสศรัทธาในคำสอนของพระองค์และเข้ามาอุปสมบทจนได้บรรลุคุณธรรมในระดับแตกต่างกันไป แต่พระภิกษุสาวกจำนวนมากเหล่านี้พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องไว้ว่าเป็นเลิศมีเพียง ๘๐ องค์เท่านั้น (อสีติมหาสาวก) พระสาวกแต่ละองค์เป็นเอตทัคคะชำนาญหรือสามารถแตกต่างกันไป เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายในความเป็นผู้รู้ราตรีนาน พระมหา-โมคคัลลานะได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายในความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก เป็นต้น (องฺ.เอก. ๒๐/๑๔๖/๓๑)

ในบรรดาพระภิกษุสาวกทั้งหมดพระสาวกผู้มีบทบาทโดดเด่นในการเผยแผ่ธรรมะและได้รับการสรรเสริญมากเป็นพิเศษกว่าสาวกองค์อื่น ๆ คือพระสารีบุตรผู้เป็นอัครสาวกเบื้องขวาพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าพระสารีบุตรเป็นเลิศในด้านผู้มีปัญญามาก ถึงกับรับสั่งให้พระสารีบุตรแสดงธรรมแทนพระองค์อยู่บ่อยครั้ง เช่น โปรดให้แสดงธรรมแก่พระภิกษุสาวกเนื่องจากทรง

เมื่อยล้าบริเวณพระปิฏฐิ (ที.ปา. ๑๑/๒๒๔/๒๒๔) จึงปรากฏคำสรรเสริญพระสารีบุตรมากกว่าพระภิกษุสาวกอื่น ทั้งที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญด้วยพระองค์เองและที่ผู้อื่นสรรเสริญ เช่น ในอนุปทสูตร คัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาส (ม.อุ. ๑๔/๑๕๔/๑๖๖) พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญพระสารีบุตรกับภิกษุทั้งหลายว่า

> *ดูกรภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก มีปัญญามากที่สุด มีปัญญาร่าเริง มีปัญญาว่องไว มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาทำลายกิเลส ดูกรภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเห็นแจ้งธรรมตามลำดับบทได้เพียงกึ่งเดือน*

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาส (ม.อุ. ๑๔/๑๖๕/๑๒๒) และอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต (องฺ. ปญฺจก.๒๐/๑๔๕/๓๐) พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญพระสารีบุตรและทรงตั้งเอตทัคคะแก่พระสารีบุตรมีความปรากฏ ดังนี้

> *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อใดที่เธอทั้งหลายกล่าวอยู่นั้น ก็พึงกล่าวข้อนั้นว่า สารีบุตรเป็นโอรสของพระผู้มีพระภาค เกิดจากโอฐของพระผู้มีพระภาค เกิดจากธรรมอันธรรมเนรมิต เป็นธรรมทายาทและประกาศธรรมจักรที่พระองค์ทรงประกาศไว้ได้ และ นอกจากพระตถาคตแล้วไม่มองเห็นผู้ใดในโลกที่จะสามารถหมุนกงล้อแห่งธรรมให้เคลื่อนไปได้*
>
> (ม.อุ. ๑๔/๑๖๕/๑๒๒)

> *ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นบุคคลอื่นแม้คนเดียว ผู้ยังธรรมจักรที่ยอดเยี่ยมอันตถาคตให้เป็นไปแล้ว ให้เป็นไปตามโดยชอบ เหมือนสารีบุตรนี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรย่อมยังธรรมจักรที่ยอดเยี่ยม อันตถาคตให้เป็นไปแล้ว ให้เป็นไปตามโดยชอบทีเดียว... สารีบุตร เลิศกว่าพวกภิกษุสาวกของเรา ผู้มีปัญญามาก*
>
> (องฺ.ปญฺจก. ๒๐/๑๔๕/๓๐)

นอกจากพระพุทธเจ้าแล้ว บุคคลอื่นที่สรรเสริญพระสารีบุตรก็มีเป็นจำนวนมาก ในสุสิมสูตร คัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (สํ.ส. ๑๕/๓๐๓/๙๑) กล่าวว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสถามพระอานนท์ว่าชอบพระสารีบุตรหรือไม่ พระอานนท์กราบทูลว่า มีเพียงคนพาล คนมุทะลุ คนงมงายและคนที่มีจิตวิปลาสเท่านั้นที่ไม่ชอบพระสารีบุตร ซึ่งเป็นผู้เป็นเจ้าแห่งปัญญา คือมีปัญญาหลักแหลม เป็นต้น (สํ.ส. ๑๕/๓๐๓/๙๑) ในคัมภีร์ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ (ขุ.วิ. ๒๖/๔๐๑/๔๓๕) พระวังคีสะเถระได้กล่าวสรรเสริญพระสารีบุตรว่า *"พระสารีบุตรเป็นผู้ฉลาดในทางและมิใช่ทาง มีปัญญาสามารถแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายทั้งย่อและพิสดารได้ มีเสียงไพเราะเหมือนเสียงนกสาลิกา มีปฏิภาณรวดเร็วเหมือนคลื่นในมหาสมุทร เมื่อท่านแสดงธรรมที่มีเนื้อหา*

น่ายินดี น่าฟัง จับใจ พระภิกษุผู้ฟังแล้วมีใจเบิกบานตั้งใจฟัง" แม้เทวดาก็ได้สรรเสริญพระสารีบุตรว่า *"พระสารีบุตรนั้นตนรู้จักดีว่าเป็นบัณฑิต ไม่ใช่คนมักโกรธ มีความปรารถนาน้อย สงบเสี่ยมเจียมตน ฝึกฝนมาดี มีคุณงามความดีที่พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นผู้แสวงหาคุณความดี"* (สำ.ส. ๑๕/๓๑๑/๙๔)

เห็นได้ชัดว่าพระสารีบุตรเป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับจากพระพุทธเจ้าและผู้อื่นว่าเป็นผู้มีปัญญามากและเปี่ยมด้วยคุณธรรมเหล่าอื่น เฉพาะคำสรรเสริญว่าเป็นผู้มีปัญญามากนี้ได้ปรากฏในประณามบทอรรถกถาเป็นต้นมา (จะกล่าวละเอียดในบทที่ ๓) อีกทั้งพระพุทธเจ้าเคยตรัสเปรียบเทียบว่า พระสารีบุตรเป็นเหมือนผู้ให้กำเนิด คือ เป็นผู้ที่สอนธรรมะขั้นต้นแก่ภิกษุและบุคคลทั่วไป และทรงเปรียบพระโมคคัลลานะว่าเป็นเหมือนผู้บำรุงเลี้ยงทารกที่เกิดแล้ว คือ สามารถสอนธรรมะขั้นสูงแก่บุคคลได้ (ม.อุ. ๑๔/๖๙๙/๔๔๘) ความข้อนี้แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นความสำคัญการบรรลุธรรมขั้นต้นของสาวกที่เข้ามาบวช จึงทรงมอบการอธิบายความรู้ขั้นพื้นฐานที่นำไปสู่การเรียนรู้ขั้นสูงให้เป็นหน้าที่ของพระสารีบุตร เพราะการจะทำให้ผู้อื่นเข้าถึงกระแสธรรมขั้นต้นได้เป็นเรื่องละเอียด เนื่องจากพื้นฐานทางความรู้และชาติกำเนิดของสาวกมีพระภิกษุ เป็นต้น แตกต่างกัน

๒.๒.๕ การขอพรและการตั้งสัจวาจาในพระไตรปิฎก

นอกจากในพระไตรปิฎกจะปรากกคำสรรเสริญพระรัตนตรัยและพระสาวกปรากฏแล้ว ยังพบว่า มีธรรมเนียมการขอพรปรากฏ อีกทั้งยังปรากฏการร้องขอพรโดยการตั้งสัจวาจาด้วย ซึ่งธรรมเนียมการใช้ถ้อยคำเช่นนี้มีความใกล้เคียงกับถ้อยคำสรรเสริญและขอพรที่ปรากฏในประณามบท (จะกล่าวละเอียดในบทที่ ๓) ลักษณะถ้อยคำขอพรและถ้อยคำกล่าวอ้างสัจวาจาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้

ก. ขันธปริตตชาดก ความว่า

> *ขอไมตรีจิตของเราจงมีกับตระกูลพระยางูชื่อว่าวิรูปักขะ ขอไมตรีจิตของเราจงมีกับตระกูลพระยางูชื่อว่าเอราปถะ ขอไมตรีจิตของเราจงมีกับตระกูลพระยางูชื่อว่าฉัพยาปุตตะ (และ) ขอไมตรีจิตของเราจงมีกับตระกูลพระยางูชื่อว่ากัณหาโคตมกะ ขอไมตรีจิตของเราจงมีกับสัตว์ที่ไม่มีเท้า สัตว์ที่มี ๒ เท้า สัตว์ที่มี ๔ เท้า สัตว์ที่มีเท้ามาก ขอสัตว์ที่ไม่มีเท้า สัตว์ที่มี ๒ เท้า สัตว์ที่มี ๔ เท้า สัตว์ที่มีเท้ามากอย่าได้เบียดเบียนเราเลย ขอสัตว์ผู้ข้องอยู่ สัตว์ที่มีลมปราณ สัตว์ผู้เกิดแล้ว หมดทั้งสิ้นด้วยกัน จงประสบพบแต่ความเจริญทั่วกัน ความทุกข์ อันชั่วช้าอย่าได้มาถึงสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งเลย. **พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีพระคุณหาประมาณมิได้** บรรดาสัตว์ เลื้อยคลาน คือ งู แมลงป่อง ตะขาบ แมงมุม ตุ๊กแก และหนูเป็นสัตว์ประมาณได้ เราได้ทำการรักษาตัวแล้ว ป้องกันตัวแล้ว ขอสัตว์ทั้ง*

หลายจงพากันหลีกไป ข้าพเจ้านั่นขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ขอนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๗ พระองค์

(ขุ.ชา. ๒๗/๒๕๕/๗๕-๖)

ข. วัฏฏกโปตกจริยา (ข้อปฏิบัติของลูกนกคุ้ม) ความว่า

เมื่อก่อนเราสะดุ้งหวาดหวั่น พึงเข้าไปซ่อนตัวอยู่ในระหว่างปีกของมารดาบิดา บัดนี้ มารดาบิดาทิ้งเราหนีไปเสียแล้ว วันนี้ เราจะทำอย่างไรศีลคุณความสัตย์ พระสัพพัญญูพุทธเจ้าผู้ประกอบด้วยความสัตย์เอ็นดูกรุณามีอยู่ในโลก ด้วยความสัตย์นั้นเราจักกระทำ สัจจกิริยาอันสูงสุดเราคำนึงถึงกำลังพระ-ธรรมระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้พิชิตมารอันมีมาในกาลก่อน ได้กระทำสัจจกิริยาแสดงกำลังความสัตย์ว่า ปีกของเรามีอยู่ แต่ไม่มีขนเท้าของเรามีอยู่ แต่ยังเดินไม่ได้ มารดาบิดาก็พากันบินออกไปแล้ว แน่ะไฟ จงดับไปเสีย พร้อมกับเมื่อเรากระทำสัจจกิริยา ไฟที่ลุกรุ่งโรจน์ ใหญ่หลวงเว้นไว้ ๑๖ กรีส ไฟดับ ณ ที่นั้นเหมือนจุ่มลงในน้ำผู้เสมอด้วยความสัตย์ของเราไม่มี นี้เป็นสัจจบารมีของเราฉะนี้แล

จากหลักฐานสามารถกล่าวได้ว่า ในสมัยพุทธกาลได้ปรากฏการร้องขอพรเพื่อป้องกันหรือคุ้มครอง (ปริตฺต) ตนจากสัตว์ร้าย เป็นต้น ถ้อยคำเช่นนี้เป็นลักษณะของการขอพรอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะคล้ายกับคำขอพรในสมัยพระเวท และน่าจะสืบเนื่องในสังคมอินเดียเรื่อยมา หากแต่ในทางพุทธศาสนามีการอ้างถึงคุณงามความดีที่ตนเคยประพฤติหรือมีอยู่จริง ข้อเท็จจริงทางคุณธรรมของบุคคลมากล่าวอ้างเป็นฐาน (สัตยาธิษฐาน) ทั้งนี้ยังมีข้อสังเกตได้ว่า การกล่าวขอพรที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเพื่อให้รอดพ้นจากอันตรายหรือเพื่อคุ้มครองโดยส่วนมากที่พบเป็นเรื่องเกี่ยวกับสัตว์ซึ่งมีลักษณะคำกล่าวอ้างถึงพระพุทธเจ้าปรากฏด้วย ข้อนี้แสดงว่า พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปทั่วในอินเดียสมัยนั้นและความเชื่อเดิมเกี่ยวกับการพึ่งอาศัยเทพเจ้าได้กลายมาเป็นพึ่งอาศัยพระพุทธเจ้า เป็นต้นแทน เพราะสังเกตได้ว่าและลักษณะถ้อยคำเช่นนี้ยังปรากฏในพระไตรปิฎกและได้พัฒนามาเป็นบทสวดในพิธีกรรมทางศาสนา เช่น ขันธปริตตะ (ขุ.ธ. ๒๕/๗/๕) เป็นต้น มีความเป็นไปได้ว่า ลักษณะการขอพรและอ้างสัจวาจานี้ได้สืบเนื่องมาถึงสมัยแต่งคัมภีร์ชั้นอรรถกถาเป็นต้นมา

จากข้อมูลที่กล่าวไว้แล้วทำให้ทราบได้ว่า ในสมัยพระเวทมีการสรรเสริญและขอพรต่อเทพเจ้า โดยกล่าวในตอนเริ่มและตอนจบการประกอบยัชญพิธีถ้อยคำดังกล่าวเรียกว่าชื่อว่าอาศิส เช่นกันในพระไตรปิฎกจะมีการสรรเสริญพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ พระรัตนตรัยและพระสาวก แต่เป็นการสรรเสริญความดีงามแบบพุทธศาสนาไม่ได้เป็นการสรรเสริญในพิธีกรรมที่เน้นเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกยังมีการร้องขอพรให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดมีขึ้น เช่น เรื่องที่เกี่ยวกับพระปริตรทั้งหมด เมื่อถึงสมัยแต่งคัมภีร์เนื้อหาและแนวคิดซึ่งมีอยู่เดิมใน

การสรรเสริญได้พัฒนาและสืบเนื่องมาถึงสมัยอรรถกถา แต่ไม่ปรากฏว่าได้มีการนำแนวคิดเช่นนี้มาไว้ในการเริ่มและจบคัมภีร์ กล่าวคือในสมัยที่มีการแต่งคัมภีร์บาลีกวีได้แต่งบทสรรเสริญพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์และขอพรไว้ในบทเดียวกันบทดังกล่าวอยู่ตอนเริ่มต้นคัมภีร์ และแต่งนิคมนกถาที่มีเนื้อหาสรุปคัมภีร์และขอพรไว้ตอนท้ายคัมภีร์มีลักษณะของการอ้างสัจวาจา ลักษณะบทสรรเสริญและขอพรการในตอนเริ่มต้นคัมภีร์และการจบในท้ายคัมภีร์กลับมีลักษณะคล้ายคลึงกับถ้อยคำสรรเสริญและขอพรที่เรียกอาศิสในยัชญพิธีสมัยพระเวท ส่วนรูปคำสรรเสริญและลักษณะถ้อยคำการกล่าวสัจวาจากลับมีความใกล้เคียงกับที่ปรากฏในพระไตรปิฎก แสดงให้เห็นว่าแนวความคิดที่มีอยู่เดิมในเรื่องการสรรเสริญและขอพรในตอนเริ่มและจบในยัชญพิธีซึ่งมีอยู่ก่อนหน้าพระไตรปิฎกน่าจะสืบเนื่องมาถึงสมัยแต่งอรรถกถา ดังนั้น จึงควรศึกษาแนวคิดพื้นฐานและลักษณะถ้อยคำสรรเสริญและขอพรที่ปรากฏในประณามบทต้นคัมภีร์รวมถึงคำขอพรในนิคมนกถาท้ายคัมภีร์อย่างเป็นระบบ ดังต่อไปนี้

๒.๓ วัฒนธรรมการสรรเสริญและขอพรในอรรถกถาและฎีกา

วัฒนธรรมการสรรเสริญและขอพรต่อเทพเจ้าปรากฏเด่นชัดในสมัยพระเวทและสืบเนื่องมาถึงสมัยพุทธกาล คำสรรเสริญที่พบแสดงให้เห็นว่า ผู้กล่าวคำสรรเสริญได้ยอมรับนับถือหรือยอมตนอยู่ภายใต้พลังอำนาจของสิ่งที่ตนสรรเสริญ แนวคิดหลักที่พบ คือ ผู้กล่าวคำสรรเสริญต้องการแสดงออกถึงความอ่อนน้อม เชิดชูและแสดงความเคารพในรูปแบบของวาจา แนวคิดนี้น่าจะ “สืบเนื่อง” มาสู่วรรณคดีประเภทอรรถกถาและฎีกา เพราะมีคำสรรเสริญพระรัตนตรัยอย่างเป็นระบบเช่นเดียวกัน อีกทั้งมีการขอพรให้เกิดมีบางสิ่งบางอย่างที่ดีงามเกิดขึ้น การตั้งสัตยาธิษฐาน การหวังผลสะท้อนกลับจากการกระทำดังกล่าว คติเรื่องการสรรเสริญในอรรถกถาและฎีกาใกล้เคียงกับคติการสรรเสริญเทพเจ้าในยัชญพิธีสมัยพระเวทและการสรรเสริญเทพเจ้าในบทนานทีซึ่งอยู่ตอนต้นบทละครสันสกฤต คือมีการเริ่มต้นและจบท้ายที่คล้ายคลึงกัน ที่สำคัญคือกวีได้นำคำสรรเสริญที่มีในพระไตรปิฎกและคำที่สร้างขึ้นใหม่มารจนาเป็นคำสรรเสริญ ประเด็นหลังนี้จะกล่าวถึงในบทที่ ๔ นอกจากนี้วัฒนธรรมการแสดงความเคารพทางกายโดยการก้มศีรษะหรือนมัสการ (ม.ม. ๑๓/๕๖๑-๒/๕๐๘) ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกยังส่งผ่านมาถึงงานชั้นอรรถกถาในรูปถ้อยคำด้วย

บทสรรเสริญในรูปบทร้อยกรองปรากฏอยู่ตอนต้นของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาจำนวนหลายคัมภีร์ด้วยกัน น่าสังเกตว่าบทสรรเสริญในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามีรูปแบบบางประการซึ่งไม่พบในพระไตรปิฎกเลย กล่าวคือ ในพระไตรปิฎกมีเพียงการกล่าวคำสรรเสริญแสดงความนอบน้อมพระพุทธเจ้า พระธรรม หรือพระสงฆ์ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาพบว่ามีทั้งคำสรรเสริญ คำแสดงความเคารพ คำร้องขออานิสงส์หรือแสดงความปรารถนา (ขอพร) ในบทเดียวกันและมีเนื้อความต่อเนื่องกัน ซึ่งจะได้อภิปรายโดยละเอียดต่อไป

วัฒนธรรมการสรรเสริญพระรัตนตรัยในพระไตรปิฎกเป็นการสรรเสริญโดยปราศจากเงื่อนไข คือไม่มีการร้องขออานิสงส์ใดๆ จากผู้ที่ตนสรรเสริญ เป็นการสรรเสริญด้วยศรัทธาเป็นหลัก ส่วนการสรรเสริญพระรัตนตรัยในสมัยหลังซึ่งปรากฏหลักฐานในอรรถกถาเป็นต้นมา พบว่าวัฒนธรรมการสรรเสริญได้เพิ่มคำร้องขอความปลอดภัย ข้อความดังกล่าวกวีได้เพิ่มเข้ามาหลังข้อความสรรเสริญและแสดงความนอบน้อมพระรัตนตรัย ลักษณะเช่นนี้เป็นการสรรเสริญที่เป็นไปตามประเพณีที่พบได้ทั่วไปในสังคมอินเดียโบราณ และลักษณะดังกล่าวนี้น่าจะเป็นผลมาจากความคิดของกวีชาวพุทธที่ว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นคัมภีร์ที่มีกำเนิดต่างกันและมีความสำคัญไม่เท่าเทียมกัน กล่าวคือ เชื่อว่าพระไตรปิฎกเป็นพุทธวจนะ พระสงฆ์รักษาต่อกันมาแต่ครั้งพุทธกาลโดยวิธีมุขปาฐะ แม้จะผ่านการสังคายนามาหลายครั้งด้วยเหตุผลทางพระวินัย ทั้งนี้ในการสังคายนาในแต่ละครั้งก็มีการเพิ่มเติมบางส่วนเข้าไปในภายหลังโดยเฉพาะอย่างยิ่งในการสังคายนาพระ ไตรปิฎกครั้งที่ ๓ ซึ่งครั้งนี้พระไตรปิฎกได้แบ่งหมวดหมู่ออกเป็นปิฎกทั้งสามอย่างชัดเจน ดังที่ Wilhelm Geiger (1978: 9-10) กล่าวว่า

> *การรวบรวมพระไตรปิฎกอยู่ในช่วงประมาณ ๔๘๓ ปี ก่อนคริสตกาล หลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ประชุมกันที่เมืองราชคฤห์ พัฒนามาอีก ๑๐๐ ปีที่เมืองเวสาลี สาเหตุหลักเกิดขึ้นจากทัศนคติบางอย่างที่ผิดพลาด ซึ่งเป็นอันตรายและบั่นทอนวินัย ครั้งที่ ๓ ประชุมกันภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกประมาณปี ๒๖๔-๒๒๗ ก่อนคริสตกาล การประชุมกันในครั้งนี้จึงมีการรวบรวมพระไตรปิฎกขึ้นและเกี่ยวเนื่องเป็นพิเศษกับการเกิดอภิธรรม เพราะส่วนใหญ่เชื่อกันว่า พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้แต่งคัมภีร์กถาวัตถุปกรณ์ในการประชุมครั้งนี้*

อรรถกถามีกำเนิดที่แตกต่างกับพระไตรปิฎก คือเป็นงานที่ประพันธ์ขึ้นมาใหม่ ไม่ใช่พุทธวจนะ ไม่ใช่ผลงานรวบรวมของหมู่ภิกษุสงฆ์ อรรถกถาส่วนมากสามารถระบุชื่อผู้แต่งได้แน่-นอน เช่น อรรถกถาสุมังคลวิลาสินีผู้แต่งคือพระพุทธโฆสะ ปรมัตถทีปนีผู้แต่งคือธรรมปาละ มธุรัตถวิลาสินีผู้แต่งคือพระพุทธทัตตะ เป็นต้น แม้จะน่าตั้งข้อสงสัยว่า อรรถกถาจารย์บางชื่ออาจเป็นเพียงชื่อสถาบันมากกว่าจะเป็นชื่อบุคคลที่มีชีวิตจริงๆ ก็ตาม

คัมภีร์อรรถกถาบาลีส่วนมากแต่งขึ้นในประเทศศรีลังกา แต่ธรรมเนียมการแต่งอรรถกถาเป็นธรรมเนียมที่มีอยู่แล้วในอินเดีย เช่น คัมภีร์มหานิทเทสและจูฬนิทเทสเป็นคัมภีร์อธิบายความของคัมภีร์สุตตนิบาต (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ๒๕๒๖: ๑๒๑) ลักษณะเช่นนี้สืบเนื่องมาถึงยุคแต่งอรรถกถา สิ่งที่ขาดไปในคัมภีร์นิทเทสก็คือ ***ปณามคาถา*** และนิทาน (คำเริ่มต้น) การขาดส่วนสำคัญทั้งสองนี้ไปแสดงว่า คัมภีร์นิทเทสต้องแต่งขึ้นในช่วงที่ยังไม่ได้มีการจัดรูปแบบคัมภีร์ในลักษณะหนังสือที่เป็นรูปเล่ม แต่เป็นการแต่งด้วยปากเปล่าจึงว่าไปเรื่อย ๆ ยังไม่มีรูปแบบของการจัดลำดับเนื้อหาอย่างเหมาะสม (๒๕๒๖: ๑๒๖) ดังนั้น การแต่งอรรถกถาจึงถือได้

ว่าเป็นการแต่งคัมภีร์และจัดรูปแบบในรูปหนังสือแล้วและมีประณามบทเป็นหลักฐานชี้ชัด อนึ่ง พระพุทธโฆสะแต่งอรรถกถาสมันตปาสาทิกาซึ่งเป็นอรรถกถาพระวินัยเล่มแรกระหว่าง ค.ศ. ๔๒๙-๔๓๐ ซึ่งตรงกับรัชกาลพระเจ้าสิรินิวาสหรือพระมหานามะ ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ. ๔๐๙-๔๓๑" (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ๒๕๒๖: ๒๙๒-๓) และในยุคเดียวกันนี้ ประณามบทรวมทั้งนิคมนกถาก็เกิดขึ้นและมีแบบแผนที่ชัดเจน ซึ่งจะได้อภิปรายต่อไปข้างหน้า

บทสรรเสริญพระรัตนตรัยในตอนต้นของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอาจเกิดจากแรงบันดาลใจ (inspiration or motivation) ของกวี เป็นแนวคิดที่แสดงให้เห็นความศรัทธาต่อพระ-รัตนตรัยของกวีและน่าเชื่อว่าบทสรรเสริญพระรัตนตรับที่อยู่ตอนต้นของอรรถกถาเป็นเนื้อหาส่วนที่ขาดไม่ได้ และมีคติคล้ายกับคติการแต่งบทสรรเสริญเทพเจ้าในสมัยพระเวทและในบทละครสันสกฤต คือ เป็นบทสรรเสริญที่มีคำแสดงความปรารถนาในรูปคำร้องขอต่างๆ ไว้ ซึ่งคำสรรเสริญพระพุทธเจ้า เป็นต้นในพระไตรปิฎกไม่ปรากฏข้อความดังกล่าว

๒.๓.๑ ประณามบท

การแต่งอรรถกถาต้องอาศัยความรู้ที่แตกฉานและอาศัยคัมภีร์อื่นเป็นเครื่องมือ งานแต่งอรรถกถาเป็นงานที่ยากเป็นอย่างยิ่งเพราะต้องอธิบายคำศัพท์ยากในพระไตรปิฎกซึ่งภายหลังมีผู้รู้ความหมายน้อย ต้องอธิบายความคิดทางปรัชญาที่ลึกซึ้ง และคงเกิดคติว่า การแต่งคัมภีร์เป็นกิจกรรมที่ต้องกระทำเป็นขั้นตอนและมีการจัดระบบ และกวีน่าจะเห็นว่าคัมภีร์ที่ตนจะแต่งเป็นของศักดิ์สิทธิ์และเป็นคัมภีร์ที่จะต้องอธิบายพุทธพจน์ ดังนั้น เมื่อจะเริ่มพิธีแต่งจึงจำเป็นต้องสรรเสริญและขอความช่วยเหลือจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์คือ ***พระรัตนตรัย*** เพื่อให้ผู้แต่งสามารถแต่งอรรถกถาได้สำเร็จลุล่วงไปโดยปราศจากอุปสรรค บทสรรเสริญที่อยู่ตอนต้นอรรถกถานี้ปรากฏชื่อในสมัยหลังเป็นหลายชื่อ เรียกว่า อารัมภกถาบ้าง คันถารัมภกถาบ้าง และประณามคาถาบ้าง สันนิษฐานว่า ชื่อเหล่านี้น่าจะมีผู้ตั้งขึ้นภายหลังโดยพิจารณาเนื้อความของบทสรรเสริญ เป็นต้นที่ปรากฏในบทนั้น ๆ แต่ในวิทยานิพนธ์นี้เรียกบททั้ง ๓ ว่า **ประณามบท** เพราะเป็นทั้งบทสรรเสริญและร้องขอพรในบทเดียวกันอธิบายได้ ดังนี้

๒.๓.๑.๑ คำสรรเสริญพระรัตนตรัยและขอพรในประณามบทอรรถกถาและฎีกา

จากการศึกษาเนื้อหาของประณามบทในอรรถกถาและฎีกาพบว่า กวีมุ่งสรรเสริญ นมัสการ และบอกเจตจำนงในการแต่งคัมภีร์ รวมทั้งร้องขอให้ตนเองปราศจากอันตราย (จะกล่าวโดยละเอียดในบทที่ ๓) เนื้อหาที่สำคัญที่สุดคือสรรเสริญพระรัตนตรัย เพราะไม่ปรากฏว่ามีประณามบทใดที่ไม่มีเนื้อหาดังกล่าว ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

ในประณามบทของอรรถกถาปรากฏคำสรรเสริญพระรัตนตรัยซึ่งไพเราะงดงามและใช้คำที่กินใจอย่างยิ่ง ประณามบทของคัมภีร์สมันตปาสาทิกา กวีได้สรรเสริญพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ทรงทำกรรมที่ทำได้ยาก ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลก มีพระทัยประกอบด้วยพระกรุณา สรรเสริญพระธรรมว่า เป็นสิ่งที่ประเสริฐ สามารถทำลายข่ายกิเลสมีอวิชชาเป็นต้นได้ และสรรเสริญพระสงฆ์ว่า เป็นผู้ประกอบด้วยคุณความดีต่างๆ มีศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติญาณ เป็นเนื้อนาบุญของผู้ต้องการบุญ ส่วนประณามบทของคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี กวีสรรเสริญพระพุทธเจ้าว่า ทรงเป็นผู้มีพระทัยเยือกเย็นด้วยพระกรุณา ทรงขจัดความมืดมิดด้วยแสงสว่างแห่งพระปัญญา ทรงเป็นครูของมนุษย์โลกและเทวดา ทรงเป็นผู้พ้นจากคติการเวียนเกิดในสังสารวัฏ พระธรรม เป็นสิ่งที่ทำให้พระพุทธเจ้าบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้าได้ เป็นธรรมอันยอดเยี่ยม ส่วนพระสงฆ์ เป็นโอรสของพระสุคตเจ้าผู้ย่ำยีมารและกองทัพมารได้ เป็นพระอริยบุคคล ๘ เหล่า (ดู ภาคผนวก ก)

แม้ในประณามบทของคัมภีร์อรรถกถาจะใช้ถ้อยคำบางคำแตกต่างกับพระไตรปิฎก แต่คำที่ใช้ก็มีความหมายคล้ายคลึงกัน เช่น *สเทวกสฺส โลกสฺส สตฺถา* แปลว่า "ทรงเป็นครูของสัตว์โลกและรวมทั้งเทวดา" หรือ *สนรามรโลกครุ* "ทรงเป็นครูของมนุษย์ เทวดา และสัตว์โลก" คำที่ใช้ใกล้เคียงกับ *สตฺถา เทวมนสฺสานำ* ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก บางคำใช้เหมือนกัน เช่น *อิสิสตฺตโม* ซึ่งแปลว่า "ทรงเป็นฤๅษีลำดับที่ ๗" แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งประณามบทของคัมภีร์อรรถกถาคงจะได้ศึกษาคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎก แล้วใช้ตาม เลียนแบบความคิด และบางครั้งก็ใช้คำที่สร้างสรรค์ขึ้นใหม่ เช่น แปลว่า *สพฺพสตฺตานมุตฺตมำ* "เป็นผู้เลิศกว่าสัตว์ทุกจำพวก" คำสรรเสริญพระพุทธเจ้าส่วนใหญ่ที่ใช้ในประณามบทของคัมภีร์อรรถกถา มักเป็นคำที่แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงมีฐานะอันสูงส่ง หาผู้เสมอมิได้

ในประณามบทของบางคัมภีร์ เช่น คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (อภ.ยมก.) ผู้แต่งได้สรรเสริญรูปกายพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพระสิริงดงามและทรงมี *อยมาวฏฺฏนีลา มลตนูรุโห* แปลว่า "มีพระโลมาสีนิลงดงามและเวียนเป็นเกลียวหมุนไปทางขวา" คุณสมบัติดังกล่าวของพระพุทธเจ้าก็ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกเช่นกันแต่ใช้คำต่างกัน (ดู ที.ปา. ๑๑/๑๓๐/๑๕๗-๑๕๘) เพียงแต่ในพระไตรปิฎกคำบรรยายพระพุทธเจ้าดังกล่าวไม่ได้ปรากฏอยู่ในบทที่สรรเสริญพระพุทธเจ้าโดยตรง แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งประณามบทของคัมภีร์อรรถกถาพยายามรักษาขนบที่มีมาตั้งแต่ในพระไตรปิฎก

ในประณามบทมีส่วนที่ถือว่าสำคัญอีกส่วนหนึ่งคือ ถ้อยคำที่กวีแต่งเพื่อกระทำนมัสการหรือแสดงความนอบน้อม กวีแต่งเนื้อหาในส่วนดังกล่าวเพื่อแสดงความเคารพต่อพระรัตนตรัยที่ตนศรัทธา กริยาที่แสดงความนอบน้อมที่กวีแสดงออกมาในรูปแบบงานวรรณกรรมเป็นการแสดงความมุ่งหมายเพื่อชี้ให้เห็นถึงความสูงส่งของพระรัตนตรัยที่กวีนับถือ

สันนิษฐานว่ากวีคงจะมีความเชื่อว่าการแสดงนมัสการเป็นกระทำที่เป็นบุญกุศลและมีอานิสงส์ให้สามารถแต่งคัมภีร์ได้ตลอดรอดฝั่ง

ในประณามบทกวีจะต้องแต่งบทนมัสการไว้พร้อมกับบทสรรเสริญเสมอ เพราะกวีต้องการอิงอาศัยอำนาจสิ่งที่เหนือหรือสูงส่งกว่าตนช่วยเป็นพลังเกื้อหนุนงานประพันธ์ให้สำเร็จ คำนมัสการในประณามบทของคัมภีร์อรรถกถานอกจากนมัสการพระรัตนตรัยแล้ว บางคัมภีร์ เช่น สัทธัมมัปปโชติกายังมีคำนมัสการพระอัครสาวกองค์สำคัญอย่างพระสารีบุตรด้วย (ดูภาคผนวก ก.) นอกจากนี้คำสรรเสริญพระรัตนตรัยในประณามบทยังมีลักษณะใกล้เคียงกับบทสวดสรรเสริญเทพเจ้าในคัมภีร์พระเวท กล่าวคือ เป็นการกล่าวชื่อบุคคลพร้อมกับพรรณนาคุณความดีเพื่อปลุกเร้าหรือกระตุ้นพลังที่อยู่ภายในสิ่งที่กล่าวถึงในขณะเปล่งคำสรรเสริญออกมา (Gonda, 1989: 26) ลักษณะถ้อยคำเช่นนี้ทำให้ประณามบทมีลักษณะคล้ายกับอาศิสที่ใช้ในยัชญพิธี และเป็นถ้อยคำสรรเสริญพระรัตนตรัยที่กวีชาวพุทธศรัทธา

๒.๓.๑.๒ ความศรัทธาในพระมหากรุณาของพระพุทธเจ้า

ความเชื่อมั่นศรัทธาในอำนาจพระรัตนตรัยของกวีผู้แต่งประณามบทใกล้เคียงกับความศรัทธาที่พราหมณ์มีต่ออำนาจของเทพเจ้า ความเชื่อมั่นในลักษณะดังกล่าวนั้นก็คือความศรัทธาในแง่ของความมั่นใจไว้ใจพึ่งพาได้ การรับประกันสิ่งต่าง ๆ ที่มุ่งหวังและความเชื่ออย่างมั่นคงในสิ่งที่มองไม่เห็น นั่นเป็นวิธีการหลุดพ้นจากความหวาดกลัว ทั้งยังเป็นความไว้ใจด้วยและมักถูกคาดคะเนล่วงหน้าถึงรูปแบบของตอบสนองอย่างหนึ่งในลักษณะที่ว่า พลังของเทพเจ้าได้มีผู้ยอมรับว่าจะสัตย์ซื่อต่อผู้มีศรัทธาเหมือนเช่นความหวัง ความศรัทธาในแง่นี้ก็หมายรวมถึงความคาดหวังการอำนวยพรในอนาคตด้วย (Gonda, 1989: 40) เป็นไปได้ที่พระอรรถกถาจารย์จะมีความเชื่อมั่นในอำนาจที่สูงส่งของพระรัตนตรัยแล้วแต่งประณามบทเพื่อต้องการพึ่งพาอำนาจและต้องการความปกป้องคุ้มครองแก่ตนเอง ดังปรากฏว่า ในประณามบทบางบทกวีได้อธิษฐานขอให้ตัวกวีรอดพ้นจากอันตราย ประณามบทของคัมภีร์ฎีกามีลักษณะและธรรมเนียมเช่นเดียวกับอรรถกถา แต่มีการผูกศัพท์บางศัพท์ขึ้นใช้อย่างวิจิตร คือ มีทั้งที่นำมาจากพระไตรปิฎก เช่น *มหาการุณิก* ที่นำมาจากประณามบทของคัมภีร์อรรถกถา เช่น *นิรุงฺคณ* และคำที่ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกและไม่เคยใช้ในประณามบทของอรรถกถามาก่อน แต่กวีชั้นฎีกาประดิษฐ์ขึ้นเอง เช่น ใช้คำว่า *ปญฺญาวิสุทฺธิ, กรุณาปุณฺณหทย, ชิตปญฺจมาร* เป็นคำสรรเสริญพระพุทธเจ้า ใช้คำว่า *วิมล, สทฺธมฺม, ภวนาสเหตุ* บรรยายและสรรเสริญพระธรรม ใช้คำว่า *คุณสมฺปท, คารวภาชน, หตสพฺพปาป* บรรยายและสรรเสริญพระสงฆ์ แสดงให้เห็นว่า ในคัมภีร์ชั้นฎีกา เกิดความคิดเกี่ยวกับคุณสมบัติของพระรัตนตรัยเพิ่มมากขึ้นกว่าที่พบในคำสรรเสริญพระไตรปิฎกและในประณามบทของคัมภีร์อรรถกถา

มีข้อน่าสังเกตว่า ในประณามบทของคัมภีร์ฎีกามักสรรเสริญพระพุทธเจ้าว่าทรงเป็นผู้มีกรุณาที่ยิ่งใหญ่ต่อสัตว์โลก เช่นใช้คำว่า *กรุณาปุณฺณหทย, มหาทย, กรุณา-*

นิเกต ฯลฯ แนวคิดนี้เป็นแนวคิดเดียวกับพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่ว่า ความกรุณาเป็นธรรมที่ครอบคลุมคุณธรรมทุกประการและทุกสิ่งทุกอย่างรวมทั้งเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานด้วย (ประพจน์ อัศววิรุฬหการ, ๒๕๔๖: ๙๖-๗) เมตตาเป็นอาทิธรรมของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยเมตตาเป็นปุเรจาริก หากพระพุทธเจ้าไม่ทรงมีพระเมตตาคุณอยู่ในพระทัย ไหนเลยธรรมอื่นๆ นับหมื่นพระธรรมขันธ์จะเกิดมีขึ้นในโลกได้ (เสฐียร พันธรังสี, ๒๕๓๓: ๑๔๓๗๘) ประณามบทของคัมภีร์ฎีกาได้ใช้คำว่า *เฉโก* บรรยายคุณสมบัติของพระพุทธ-เจ้าด้วย ในภาษาไทยคำนี้มีความหมายในทางลบ คือหมายถึง "ฉลาดแกมโกง, ไม่ตรงไปตรงมา" (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๒: ๓๓๘) แต่ในภาษาบาลี คำนี้มีความหมายว่า "ฉลาด, เชี่ยวชาญ, มีวิจารณญาณดี, ชำนาญ; เป็นอัจฉริยะ" (Davids และ Stede, 2001: 277) นอกจากนี้ ในประณามบทของคัมภีร์ฎีกาไม่มีที่ใดที่สรรเสริญพระสารีบุตร แต่กลับสรรเสริญพระมหากัสสปะแทน

คำสรรเสริญพระธรรมมักสรรเสริญและบรรยายพระธรรมว่าเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์หมดจดและสามารถทำให้สัตว์ข้ามพ้นจากสังสารวัฏได้ เช่นใช้คำว่า *วิมล* แปลว่า "ปราศจากมลทิน" *ภวนาสเหตุ* แปลว่า "เป็นปัจจัยที่ทำให้ภพหรือการเกิดสิ้นไป" ส่วนคำสรรเสริญพระสงฆ์มักมีการใช้ความเปรียบใหม่ๆ เพิ่มขึ้นกว่าประณามบทของคัมภีร์อรรถกถา เช่น ใช้คำว่า คารวภาชนะ แปลว่า "เป็นภาชนะที่รองรับความเคารพ" หรือ หตสพฺพปาป แปลว่า "ผู้ที่บาปทั้งปวงได้ทำลายไปแล้ว" ประณามบทในคัมภีร์ฎีกาไม่พบว่ามีการแสดงความปรารถนาให้กวีประสบความสำเร็จในการแต่งคัมภีร์หรือขอผลานิสงส์จากการสรรเสริญและนมัสการเพื่อให้กวีรอดพ้นอันตรายอย่างที่ปรากฏในประณามบทของคัมภีร์อรรถกถา คำสรรเสริญพระพุทธ พระ-ธรรมและพระสงฆ์ในประณามบททั้งในอรรถกถาและฎีกา โดยมากอยู่ในรูปฉันทลักษณ์แสดงให้เห็นแนวคิดเชิงพิธีกรรม การใช้คำที่อยู่ในรูปร้อยกรองดังกล่าวคล้ายกับบทสวดที่อยู่ในยุคพระเวท ซึ่งก็มีการใช้บทร้อยกรองสรรเสริญเทพเจ้าในยัชญพิธีเช่นกันทั้งนี้ การใช้คำในรูปร้อยกรองแบบบังคับครุ-ลหุทำให้เกิดพลังอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ (Gonda, 1989: 15) ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ประณามบทที่ประพันธ์ขึ้นด้วยรูปแบบฉันทลักษณ์เช่นนี้น่าจะทำให้คำสรรเสริญมีพลังได้และน่าจะมีแนวคิดพื้นฐานคล้ายกับแนวคิดการประพันธ์บทสวดสรรเสริญในสมัยพระเวท

๒.๓.๒ นิคมนกถา

นิคมนกถาเป็นบทส่งท้ายที่ปรากฏในตอนท้ายคัมภีร์ชั้นอรรถกถาเป็นต้นมา จากการสำรวจเอกสารพบว่า ในคัมภีร์อรรถกถาทั้ง ๒๗ คัมภีร์ มีเพียงคัมภีร์อรรถกถาชาดกเท่านั้นที่ไม่ปรากฏบทดังกล่าว บทเดียวกันนี้ยังปรากฏในตอนท้ายคัมภีร์ชั้นฎีกาหลายคัมภีร์ ดังจะกล่าวถึงต่อไปนี้

๒.๓.๒.๑ ลักษณะของนิคมนกถา

ลักษณะงานประพันธ์ที่เรียกว่า นิคมนกถา เป็นบทที่ปรากฏอยู่ท้ายสุดของวรรณคดีบาลี สุภาพรรณ ณ บางช้าง (๒๕๒๖: ๓๒๔-๕) เรียกบทดังกล่าวว่า นิคมคาถา โดยอธิบายถึงงานดังกล่าวไว้ชัดเจนว่า

> *นิคมคาถา หมายถึง คาถาตอนหนึ่งซึ่งปรากฏเฉพาะในเล่มสุดท้ายของอรรถกถาแต่ละชุด การที่นำนิคมคาถา ซึ่งเป็นเรื่องตอนจบของอรรถกถามากล่าวไว้ในที่นี้ก็เพราะว่าลักษณะการเขียนภายในอรรถกถามีลักษณะซับซ้อนมีรายละเอียดมาก จึงเห็นควรที่จะกล่าวถึงนิคมคาถา ซึ่งเป็นเรื่องที่มีความเข้าใจได้ง่ายกว่าและเป็นเรื่องทีมีความสัมพันธ์กับนิทานที่กล่าวมาแล้วด้วย เนื้อความในนิคมคาถา ส่วนใหญ่คล้ายกับคาถาบทนำ **อรรถกถาจารย์** มักกล่าวถึงสถานที่ช่วงสมัย วัตถุประสงค์ในการเขียนอรรถกถานั้น ชื่อพระเถระผู้แนะนำหรือขอให้ท่านเขียน และสาระสำคัญของอรรถกถา ลงท้ายด้วย **การตั้งสัตยาธิษฐานขอให้ผลบุญของการเขียนงานที่ช่วยการสืบต่อของพระศาสนา นำประโยชน์มาสู่คนทั้งหลาย โดยเฉพาะขอให้คนทั้งหลายพร้อมทั้งท่านได้รับผลแห่งพระนิพพาน ในนิคมคาถาของพระพุทธโฆสะมักจะลงท้ายด้วยการขอให้ผลบุญนำท่านให้ได้เกิดในสมัยของพระศรีอาริยเมตไตรย***

นิคมคาถาก็คือนิคมนกถานั่นเอง และในงานวิจัยนี้จะยึดตามอักขรวิธีซึ่งเป็นรูปเขียนเดิมที่ปรากฏท้ายคัมภีร์ คือ ***นิคมนกถา*** และจะอธิบายถึงนิคมนกถาที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

๒.๓.๒.๒ นิคมนกถาของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา

ผู้วิจัยได้สำรวจพระไตรปิฎกทั้งหมด ไม่พบนิคมนกถาเลย แต่พบว่าอรรถกถาของคัมภีร์ทุกคัมภีร์ยกเว้นชาตกัฏฐกถาล้วนแต่มีนิคมนกถาอยู่ตอนท้าย ส่วนคัมภีร์ฎีกาที่มีนิคมนกถามีจำนวนมากถึง ๘ คัมภีร์ (ดู ตารางที่ ๓) ส่วนคัมภีร์ประเภทปกรณ์พิเศษที่ไม่ปรากฏเนื้อความที่เป็นนิคมนกถามี ๒ คัมภีร์ คือ คัมภีร์เปฏโกปเทสปกรณ์ และคัมภีร์เนตติปกรณ์ ส่วนอีก ๒ คัมภีร์ คือ คัมภีร์สุทธิมรรคและคัมภีร์มิลินทปัญหาปรากฏนิคมนกถาแต่ก็มีข้อที่น่าสังเกตบางประการที่ควรพิจารณา

นิคมนกถาของคัมภีร์บางคัมภีร์ เช่น คัมภีร์มิลินทปัญหา อาจจะแต่งเติมขึ้นมาภายหลัง เพราะมิลินทปัญหาฉบับพิมพ์ต่างๆ บางฉบับก็มีนิคมนกถา บางฉบับก็ไม่มี ฉบับที่มีนิคมนกถา ได้แก่ ฉบับของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๒๕๔๐) ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (๒๕๕๐) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๙ ในงานพระราชทานเพลิงศพพระพุทธิวงศมุนี (บุญมา

ทีปธมฺโม(สุดสุข))[๕] ส่วนฉบับที่ไม่มีนิคมนกถา ได้แก่ ฉบับอักษรไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัย ฉบับอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ และฉบับภาษาจีน (ประพจน์ อัศววิรุฬหการ, ๒๕๓๖: ๙๗)

คัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดที่พบบทร้อยกรองท้ายคัมภีร์อย่างนิคมนกถาคือ คัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะผู้แต่งคัมภีร์นี้เรียกบทร้อยกรองท้ายคัมภีร์ว่า **ปกรณาวสานคาถา** หมายถึง คาถาสุดท้ายของปกรณ์คาถา ปกรณาวสานคาถามีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกับนิคมนกถาของอรรถกถาและฎีกา ลักษณะที่เหมือนกันคือผู้แต่งร้องขออานิสงส์หลังจากที่ได้แต่งคัมภีร์สำเร็จ เพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ผู้อื่น ส่วนลักษณะที่แตกต่างคือ ปกรณาวสานคาถามีการบอกสาเหตุการแต่งคัมภีร์ด้วย

นิคมนคาถาก็เช่นเดียวกับประณามบท คือ ไม่ได้ปรากฏในทุกคัมภีร์ ผู้วิจัยได้สำรวจคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหมดและสรุปว่า อรรถกถาคัมภีร์ใดมีประณามบทและนิคมนคาถาบ้าง คัมภีร์ใดไม่มี รายละเอียดปรากฏในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๒ ตารางแสดงประณามบทและนิคมนกถาในอรรถกถา

ที่	ชื่อคัมภีร์	คัมภีร์อธิบายความ	ประณามบท	นิคมนกถา
๑	สมันตปาสาทิกา	วินัยปิฎก	✓	✓
๒	สุมังคลวิลาสินี	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	✓	✓
๓	ปปัญจสูทนี	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาส	✓	✓
๔	สารัตถัปปกาสินี	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	✓	✓
๕	มโนรถปูรณี	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	✓	✓
๖	ปรมัตถโชติกา	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	✓	✓
๗	ธัมมปทัฏฐกถา	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	✓	✓
๘	ปรมัตถทีปนี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	✓	✓
๙	ปรมัตถทีปนี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	✓	✓
๑๐	ปรมัตถโชติกา	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	✓	✓
๑๑	ปรมัตถทีปนี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ	✓	✓
๑๒	ปรมัตถทีปนี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ	✓	✓
๑๓	ปรมัตถทีปนี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	✓	-
๑๔	ปรมัตถทีปนี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา	-	✓

[๕] มีบทที่ใกล้เคียงนิคมนกถาในตอนท้าย แต่ไม่ปรากฏคำ “นิคมนกถา”

๑๕	ชาตกัฏฐกถา	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก	✓	-
๑๖	สัทธัมมัปปโชติกา	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย นิทเทส	✓	✓
๑๗	สัทธัมมัปปกาสินี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	✓	✓
๑๘	วิสุทธชนวิลาสินี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	✓	✓
๑๙	มธุรัตถวิลาสินี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวังโส	✓	✓
๒๐	ปรมัตถทีปนี	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จริยาปิฎก	✓	✓
๒๑	อัฏฐสาลินี	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	✓	✓
๒๒	สัมโมหวิโนทนี	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	✓	✓
๒๓	ปรมัตถทีปนี	อภิธรรมปิฎก ปัญจัปปกรณ์ ธาตุกถา	✓	✓
๒๔	ปรมัตถทีปนี	ปุคคลบัญญัติ	✓	✓
๒๕	ปรมัตถทีปนี	กถาวัตถุ	✓	✓
๒๖	ปรมัตถทีปนี	ยมก	✓	✓
๒๗	ปรมัตถทีปนี	ปัฏฐาน	✓	✓

จากตารางข้างต้นจะเห็นว่า คัมภีร์อรรถกถาของเถรคาถามีประณามบทแต่ไม่มีนิคมนกถา แต่เถรีคาถาไม่มีประณามบทแต่มีเถรีคาถา สันนิษฐานว่าผู้แต่งอรรถกถาของเถรคาถาและเถรีคาถาคงมีวัตถุประสงค์ที่จะรวมคัมภีร์ทั้งสองเข้าเป็นคัมภีร์เดียวกัน ใช้ประณามบทและนิคมนคาถาเพียงครั้งเดียว คือ ใช้ประณามบทหน้าอรรถกถาของคัมภีร์เถรคาถาและใช้นิคมนกถาหลังคัมภีร์เถรีคาถา อรรถกถาของคัมภีร์ทั้งสองคือ คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ผู้แต่งคือพระธรรมปาละ และอรรถกถาชาดก อรรถกถาปรมัตถทีปนีที่อธิบายความคัมภีร์เถรคาถาพบประณามบท แต่ไม่พบนิคมนกถาในตอนท้าย ส่วนคัมภีร์ที่พบแต่ประณามบทไม่พบนิคมนกถาได้แก่ อรรถกถาของคัมภีร์ชาดก

สันนิษฐานว่า ระยะเวลาที่กวีแต่งอรรถกถาของคัมภีร์เถรคาถาและเถรีคาถาคงไม่ห่างกันมากนัก ข้อความในนิคมนกถาท้ายอรรถกถาของเถรีคาถาแสดงให้เห็นว่าพระธัมมปาละแต่งเถรีคาถาและเถรีคาถาคราวเดียวกัน และมองคัมภีร์ทั้งสองเป็นคัมภีร์เดียวกัน พระธัมมปาละกล่าวว่า

> *พระเถระทั้งหลายช่วยกันรวบรวมคาถาเหล่านั้นทั้งหลายยกขึ้นสู่บาลีชื่อเถรคาถาเถรีคาถา เพื่อประกาศความของเถรคาถาและเถรีคาถาเหล่านั้น ข้าพเจ้าอาศัยนัยที่มาในคาถาเดิมจึงเริ่มแต่งอรรถกถากล่าวสังวรรณนาใด อรรถกถาสังวรรณนานั้นประกาศอรรถอันยอดเยี่ยมในเถรคาถาเถรีคาถานั้นตามความเหมาะสมในที่นั้น ๆ โดยชื่อว่าปรมัตถทีปนีอันมีวินิจฉัยไม่สับสนก็ถึงการจบลงโดยบาลี ๙๒ ภาณวาร* (๒๕๓๕: ๓๗๐)

ในอรรถกถาชาดกปรากฏแต่ประณามบท ไม่ปรากฏนิคมนกถา อรรถกถานี้เป็นอรรถกถาที่มีเนื้อหายาวมากกว่าอรรถกถาของคัมภีร์อรรกถาทุกคัมภีร์ ในอรรถกถาฉบับสยามรัฐอรรถกถาชาดกมีจำนวนเล่มหนังสือถึง ๑๐ เล่ม ซึ่งถือว่ามากกว่าอรรถกถาเล่มอื่นๆ มาก ชาดกแต่ละเรื่องมีส่วนต่างๆ ๔ ส่วน ส่วนสุดท้ายเรียกว่าสโมธาน (Geiger, 1978: 30) เป็นเรื่องการกลับชาติมาเป็นของตัวละครต่างๆ ในนิทานชาดก สโมธานเป็นส่วนสรุปของนิทานชาดกแต่ละเรื่อง และเมื่อเปรียบเทียบกับอรรถกถา คัมภีร์ฎีกามีประณามบทและนิคมนกถาน้อยกว่ากันมาก ดังแสดงรายละเอียดในตารางที่ ๓

ตารางที่ ๓ ตารางแสดงประณามบทและนิคมนกถาที่ปรากฏในฎีกา

ที่	ชื่อคัมภีร์	คัมภีร์ฎีกาอธิบายความ	ประณามบท	นิคมนกถา
๑	สารัตถทีปนี	วินัยฎีกา สมันตปาสาทิกา	✓	✓
๒	วชิรพุทธิฎีกา	อรรถกถาวินัยปิฎก	✓	✓
๓	วิมติวิโนทนีฎีกา	อรรถกถาวินัยปิฎก	✓	✓
๔	กังขาวิตรณีปุราณอภินวฎีกา	อรรถกถาวินัยปิฎก	✓	✓
๕	สีลักขันธวัคคฎีกา	อรรถกถา สุตตฯ ทีฆนิกาย	-	-
๖	มหาวัคคฎีกา	อรรถกถา สุตตฯ ทีฆนิกาย	-	-
๗	ปาถิกวัคคฎีกา	อรรถกถา สุตตฯ ทีฆนิกาย	-	✓
๘	สีลักขันธวัคคอภินวฎีกา	อรรถกถา สุตตฯ ทีฆนิกาย	✓	✓
๙	มูลปัณณาสฎีกา	อรรถกถา สุตตฯ มัชฌิมนิกาย	-	-
๑๐	มัชฌิมปัณณาสฎีกา	อรรถกถา สุตตฯ มัชฌิมนิกาย	-	-
๑๑	สังยุตตฎีกา	อรรถกถาสุตตฯ สคาถวรรค	-	✓
๑๒	อังคุตตรฎีกา	อรรถกถา สุตตฯ เอกนิบาต	✓	✓
๑๓	ธัมมสังคณีมูลฎีกา	อรรถกถาอภิธรรมปิฎก	-	-
๑๔	ธัมมสังคณีอนุฎีกา	อรรถกถาอภิธรรมปิฎก	-	-
๑๕	วิภังคมูลฎีกา	อรรถกถาอภิธรรมปิฎก	-	-
๑๖	วิภังคอนุฎีกา	อรรถกถาอภิธรรมปิฎก	-	-
๑๗	ปัญจปกรณมูลฎีกา	อรรถกถาอภิธรรมปิฎก	-	-
๑๘	ปัญจปกรณอนุฎีกา	อรรถกถาอภิธรรมปิฎก	-	-

คัมภีร์ฎีกาที่มีประณามบทจะมีนิคมนกถาด้วยเสมอ ส่วนคัมภีร์ปาถิกวัคคฎีกาและสังยุตตฎีกาปรากฏนิคมนกถา แต่ไม่ปรากฏประณามบท ส่วนฎีกาที่อธิบายอรรถกถาของคัมภีร์อภิธรรมไม่ปรากฏประณามบทและนิคมนกถาเลย

แม้ว่าฎีกาบางคัมภีร์ที่ไม่มีประณามบท แต่พบว่าต้นคัมภีร์จะปรากฏบท *นโม ตสฺสฯ* ขึ้นต้นเสมอซึ่งถือว่าเป็นบทนอบน้อมพระพุทธเจ้า แต่ไม่จัดเป็นประณามบท เพราะบท *นโม ตสฺสฯ* ที่อยู่ในตอนต้นฎีกานั้นผู้แต่งยกขึ้นตอนต้นคัมภีร์ก่อนแต่งบทอื่นๆ เพื่อแสดงออกถึงเจตนาของกวีที่ต้องการแสดงความเคารพพระพุทธเจ้าจึงจำเป็นต้องมีบทดังกล่าว กวีไม่เคยละเลยธรรมเนียมการแสดงออกซึ่งเป็นขนบนิยมที่จะต้องมีบทแสดงความเคารพ กวีที่แต่งฎีกาส่วนมากคงพิจารณาเห็นว่า เมื่อต้นคัมภีร์มีบท *นโม ตสฺสฯ* ก็เป็นการเพียงพอ นอกจากนี้สมัยที่แต่งคัมภีร์ชั้นฎีกา ความนิยมในการแต่งประณามบทและนิคมนกถาคงลดน้อยลง คือขนบที่สืบมาจากอรรถกถาเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป และไม่มีการสานขนบนั้นต่อ

ผู้วิจัยพบนิคมนกถาของคัมภีร์อรรถกถามีคำร้องขออยู่มากถึง ๒๑ จากจำนวนคัมภีร์จำนวนทั้งสิ้น ๒๖ คัมภีร์ นิคมนกถาเหล่านี้มักจะมีคำร้องขออานิสงส์เช่นเดียวกับประณามบท คำร้องขอคือขอให้แต่งคัมภีร์สำเร็จ และขอให้เกิดประโยชน์อื่นๆ แก่ส่วนรวม ขอให้เกิดสวัสดิมงคลทั้งแก่ตนและผู้อื่น ขอให้พระธรรมตั้งอยู่อย่างมั่นคง บางครั้งกวีก็ตั้งความหวังว่าจะได้พบพระเมตไตรยพุทธเจ้าในชาติหน้าด้วย ตัวอย่างคำร้องของนิคมนกถาของคัมภีร์สมันตปาสาทิกา

> *บุญใดที่ข้าพเจ้าผู้มีความเคารพหนักแน่นในพระธรรม ผู้แต่งอรรถกถาเพื่อต้องการให้พระธรรมตั้งมั่นสั่งสมไว้ ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้นทั้งหมด จงดลบันดาลให้สัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้พอใจส้องเสพรสพระธรรมของพระธรรมราชา ขอพระธรรมจงดำรงอยู่อย่างมั่นคง ขอฝนจงตกต้องตามฤดูกาล ขอพระราชาจงปกครองรักษาราษฎรโดยธรรม*

ส่วนนิคมนกถาในคัมภีร์ฎีกาก็มีเนื้อหาทำนองเดียวกับนิคมนกถาของคัมภีร์อรรถกถา กวีที่แต่งนิคมนกถานอกจากจะตั้งความปรารถนาอุทิศส่วนกุศลแก่ตนเอง และแสดงความปรารถนาขอให้ตนเองได้เข้าถึงพระนิพพานแล้ว ยังอุทิศส่วนกุศลแก่ผู้อื่น และแสดงความปรารถนาขอให้สัตว์โลกทั้งหลายได้บรรลุพระนิพพานด้วย นิคมนกถาของบางคัมภีร์ เช่น สีลักขันธวัคคอภินวฎีกา ยังขออานิสงส์ให้เกิดแก่บุคคลส่วนใหญ่ในสังคม ไม่ว่าจะขอให้ผู้ปกครองรักษาธรรมให้เกิดแก่ประชาชน ขอให้สรรพชีวิตรอดพ้นจากอุปัทวันตราย ขอให้สัตว์ทั้งหลายชมชอบการทำบุญ นิคมนกถาของสีลักขันธวัคคอภินวฎีกาว่าดังนี้

> *ด้วยบุญนั้น (บุญที่สำเร็จจากการแต่งคัมภีร์) ขอให้ข้าพเจ้าบรรลุโพธิญาณอันสูงส่งแม้อื่นอีก ขอให้สัตว์ทั้งหลายจงข้ามพ้นและหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการไว้ในภพ ขอให้พระราชาจงรักษาปวงประชานี้โดยธรรมเถิด ขอให้สัตว์ทั้งหลายจงชื่นชอบในการทำบุญทั้งหลาย ขอให้ศาสนาของพระชิน-*

เจ้าจงรุ่งเรืองขอให้สัตว์มีชีวิตทั้งหมดเหล่านี้จงปราศจากอุปัทวะในกาลทุกเมื่อ
ขอให้สัตว์ทั้งหลายผู้มีความดำริงามเนืองนิตย์จงบรรลุถึงอมตบทด้วยเถิด

กล่าวโดยสรุป ประณามบทและนิคมนคาถาถือว่าเป็นงานสร้างสรรค์ใหม่ที่พบครั้งแรกในยุคอรรถกถาเท่านั้น สาเหตุที่ทำให้คำสรรเสริญในประณามบทมีความแตกต่างจากในพระไตรปิฎกผู้วิจัยสันนิษฐานว่า น่าจะเนื่องมาจากการแต่งที่เป็นไป**เพื่อผลประโยชน์แก่ตัวกวีเอง** แม้จะเป็นการแต่งด้วยความศรัทธา แต่ก็มีจุดประสงค์เพื่อมุ่งหวังผลบางอย่างให้เป็นไปในทิศทางที่กวีต้องการหรือเพื่อความสัมฤทธิผลแก่งานที่แต่ง กวีแต่งประณามบทเพื่อสร้างความเชื่อมั่นทางใจแก่ตนเอง

๒.๔ ประณามบทกับอาศิสและนานที

ประณามบทในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นบทนมัสการและสรรเสริญพระรัตนตรัย ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ประณามบทอาจเป็นการสืบคติเรื่องอาศิสหรือคติการสรรเสริญในสมัยพระเวท ประณามบทปรากฏอย่างมีแบบแผนในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙ (Winternitz, 1977: 11 fn. 2) ก่อนสมัยที่เกิดคัมภีร์อรรถกถาในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ด้านวรรณคดีสันสกฤตเกิดวรรณคดีประเภทบทละครสันสกฤต ในบทละครสันสกฤตมีคติเรื่องการสรรเสริญเช่นเดียวกัน และปรากฏอยู่ตอนต้นของบทละครเช่นเดียวกับที่ประณามบทปรากฏอยู่ตอนต้นของคัมภีร์อรรถกถาเกือบทั้งหมดและของคัมภีร์ฎีกาบางคัมภีร์ ต่างกันที่ประณามบทในวรรณคดีพุทธศาสนาเป็นบทสรรเสริญพระรัตนตรัย แต่บทสรรเสริญต้นบทละครสันสกฤตเป็นบทสรรเสริญและนอบน้อมเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ บทสรรเสริญดังกล่าวเรียกว่า **นานที**

นานทีเป็นบทสรรเสริญเทพเจ้าสำคัญ ใช้ในพิธีเปิดฉากโหมโรงก่อนแสดงละคร คัมภีร์ที่เป็นคู่มือสำหรับแต่งบทละครสันสกฤตคือนาฏยศาสตร์ คัมภีร์นาฏยศาสตร์นี้ได้รับการยกย่องจากชาวอินเดียโบราณว่ามีความศักดิ์สิทธิ์และสำคัญเสมอคัมภีร์พระเวท และลำดับไว้เป็นพระเวทลำดับที่ ๕[๖] ในบรรดาคัมภีร์นาฏยศาสตร์ คัมภีร์นาฏยศาสตร์ของพระภรตมุนีเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุด เนื้อหาหลักของคัมภีร์นาฏยศาสตร์ว่าด้วยลำดับวิธีการแสดงละคร ในลำดับของพิธีการแสดงนั้น ก่อนแสดงละครจะมีพิธีโหมโรงซึ่งเป็นพิธีสำคัญ ในพิธีโหมโรงจะต้องกล่าวบทนานทีสรรเสริญเทพเจ้าเพื่อให้เกิดสวัสดิมงคล นานทีเป็นบทที่ขาดไม่ได้ในการแสดงละครสันสกฤต พระภรตมุนีกล่าวว่า

---

[๖] ตามตำนานเล่าว่า เทพเจ้าพากันไปเฝ้าพระพรหม บอกว่า ต้องการสิ่งที่ควรแก่การละเล่นสำหรับดูและฟัง พระพรหมจึงได้สร้างพระเวทอีกพระเวทขึ้นมา ซึ่งคนทุกชั้นวรรณะสามารถดูและฟังได้ พระพรหมสร้างพระเวทที่ ๕ จากพระเวททั้ง ๔ โดยนำคำพูดมาจากฤคเวท นำกิริยาท่าทางมากจากยชุรเวท และนำการขับร้องมาจากสามเวท และนำรสมาจากอถรรพเวท (นาฏศาสตร์ ๑.๑๗)

อาศีรฺวจนสंยุกฺตา นิตฺยं ยสฺมาตฺปฺรยุชฺยเต
เทวทฺวิชนนฺฤปาทีนำ ตสฺมานฺนานฺทีติ สंชฺญิตา

เพราะเหตุที่ผู้กล่าวคำสวัสดิมงคล จะต้องใช้คำอวยพรสรรเสริญเทพเจ้า พราหมณ์ และพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้นเสมอไป คำอวยพรนั้นจึงชื่อว่า นานที
(นาฏยศาสตร์ ๕.๒๔)

คติที่ว่า นาฏยศาสตร์เป็นพระเวทที่ ๕ คือคติว่าการละครของสันสกฤตมีความสำคัญเทียบเท่ายัชญกรรม การละครสันสกฤตมากไปด้วยระเบียบพิธีกรรมที่พราหมณ์วางไว้ เกิดขึ้นและดำรงอยู่ด้วยเหตุผลทางศาสนา ทำให้คัมภีร์นาฏยศาสตร์ศิลปะเชิงพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนอินเดียสมัยโบราณ และจำเป็นต้องมีบทนานทีเพื่อสรรเสริญเทพเจ้า ขอพร กล่าวคำสวัสดิมงคลเช่นเดียวกับอาศิสในยัชญพิธีในสมัยพระเวท

ควรสังเกตว่า ในนาฏยศาสตร์บทที่ยกมาข้างต้น เรียก อาศีรฺวจน ว่า นานที อาศีรฺวจน ก็คือ อาศิสฺ ในสมัยพระเวท ในสมัยพระเวท อาศิสมีความสำคัญมากในยัชญพิธี พราหมณ์ต้องกล่าวอาศิสอย่างถูกต้อง ความผิดพลาดหรือความไม่ปรกติในพิธีกรรมน่าจะทำให้อาศิสหันเหไปจากแนวทางที่ถูกต้องของมัน การทำพิธีจะต้องทำให้ถูกต้องแม่นยำจึงจะให้ผลได้ อาศิสเกี่ยวพันใกล้ชิดกับศาสนพิธีและการเติมเต็มหรือทำให้บรรลุขึ้นมาได้ ความสำเร็จหรือไม่ขึ้นอยู่กับการประกอบพิธีนั้นๆ ถูกต้องและจริงจังหรือไม่ และเกิดเป็นสวัสดิมงคลได้ (Gonda, 1989: 30-31) เช่นเดียวกันการสรรเสริญเทพเจ้าในบทนานทีจะต้องทำให้ถูกตามระเบียบพิธีและแม่นยำจึงจะให้ผล

บทนานทีมีความสำคัญต่อพิธีโหมโรงที่จะต้องทำให้ถูกระเบียบและทำให้ดีจึงจะให้ผลดี ไม่เกิดความอัปมงคลแก่ผู้ทำ และส่งอานิสงส์ให้ได้ไปสวรรค์ ถ้าทำไม่ถูกต้องก็จะให้ผลร้ายอาจถึงขั้นตกนรกหรือไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน หรืออาจก่อให้เกิดหายนะ ได้แก่ เกิดเพลิงเผาผลาญโดยฉับพลันพระภรตมุนีกล่าวว่า

> *ผู้ใดประกอบพิธีการโหมโรงถูกต้อง ผู้นั้นจะไม่ได้รับสิ่งอัปมงคลแม้แต่น้อย และ(ตายแล้ว) จะไปสวรรค์อีกด้วย และผู้ใดยกเว้นวิธีนี้เสีย ประกอบพิธีตามความพอใจตนเอง ผู้นั้นจะไปถึงนรกอันร้ายแรง และจะถึงซึ่งกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน*
>
> (นาฏยศาสตร์ ๕.๑๘๐)

> *อนึ่งเล่า ผู้ประกอบผิดวิธี คือทำอย่างที่เขาไม่ทำกัน ไฟจะเผาผลาญอย่างฉับพลัน ไม่เหมือนไฟเผาหรือถูกลมพายุพัดอย่างธรรมดา*
>
> (นาฏยศาสตร์ ๕.๑๘๒)

เนื้อหาบทดังกล่าวประกอบด้วยคำสรรเสริญเทพเจ้าและอำนวยพรที่กวีแต่งอย่างไพเราะ ดังตัวอย่างบทนานทีของบทละครเรื่องอภิชญานศกุนตลาและมาลวิกาคนิมิตรของกาลิทาส ดังนี้

ขอพระผู้เป็นใหญ่ (อีศะ) จงคุ้มครองท่านทั้งหลาย ผู้เป็นใหญ่ผู้ถึงพร้อมด้วยรูปทั้ง คือสิ่งที่พระผู้สร้าง สร้างขึ้นเป็นสิ่งแรก (น้ำ) สิ่งที่แบกเครื่องสังเวย อันถวายตามพิธีไป (ไฟ) ผู้กระทำพิธีสังเวย (พราหมณ์) สิ่งทั้งสองที่กำหนดเวลา (พระอาทิตย์ พระจันทร์) สิ่งที่แผ่กระจายและสถิตอยู่ทั่วจักรวาล มีคุณวิสัยของการได้ยิน สิ่งที่ท่านกล่าวว่าเป็นที่เกิดแห่งเชื้อชีวิตทั้งปวง (ดิน) สิ่งที่ทำให้สิ่งมีชีวิตเป็นผู้มีลมหายใจ (อากาศ)

(อภิชญานศกุนตลา อ้างถึงใน อนงค์ นาคสวัสดิ์, ๒๕๒๒: ๑๓๗)

ขอเทพเจ้าผู้มีหนังสัตว์เป็นเครื่องทรง ผู้ดำรงอยู่ในเอกไอศวรรย์ ซึ่งส่งผลมากมายให้แก่ผู้นอบน้อม พระผู้มีพระสรีระรวมกับนางที่รัก ผู้ทรงนำหน้านักพรตทั้งหลายที่มีจิตไม่เกี่ยวพันกับวิษัย พระผู้ปราศจากความหยิ่งทั้งๆ ที่เป็นผู้ค้ำจุนโลกทั้งหมดไว้ด้วยรูป ๘ ขอเทพเจ้าผู้เป็นใหญ่จงทรงขจัดสภาพที่มืดมิดเพื่อเราจักได้เห็นทางที่งามถูกต้อง

(มาลวิกาคนิมิตร อ้างถึงใน อนงค์ นาคสวัสดิ์, ๒๕๒๒: ๑๓๘)

จากตัวอย่างบทนานทีข้างต้นที่ปรากฏคำสรรเสริญเทพเจ้า ได้รวมเอาคำพรรณนาคุณสมบัติหรือลักษณะเด่นของเทพเจ้าองค์นั้นๆ ไว้ด้วย ซึ่งมีลักษณะคล้ายอาศิสหรือคำร้องขอที่ส่งไปถึงเทพเจ้าในขณะประกอบยัชพิธีให้ส่งผลมาถึงตนที่พราหมณ์ผู้มุ่งหวังผลสำเร็จจากถ้อยคำในยัชญพิธีพรรณนาออกชื่อเทพเจ้า การรู้ชื่อและเอ่ยชื่อเป็นเงื่อนไขในการติดต่อสัมพันธ์กับเทพเจ้าองค์หนึ่งๆ และในการติดต่อด้วยการเอ่ยชื่อนั้นเป็นโอกาสที่จะประสบผลสำเร็จด้วย (Gonda, 1989: 16)

ในประณามบทก็เช่นเดียวกัน กวีได้ออกชื่อพระรัตนตรัยรวมถึงพระเถระที่สำคัญบางองค์ กวีไม่เพียงแต่ออกชื่อเท่านั้น แต่ยังได้พรรณนาคุณสมบัติไปพร้อมกับการกล่าวคำนมัสการด้วย เช่นนี้ทำให้ประณามบทมีเนื้อหาทำนองเดียวกับอาศิสในสมัยพระเวทและนานทีในบทละครสันสกฤต การออกชื่อเทพเจ้าก็ดีหรือพระพุทธเจ้าก็ดี เมื่อกล่าวออกไปแล้วย่อมส่งผลให้พิธีกรรมสำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นยัชญกรรมในสมัยพระเวท นาฏกรรม หรือถ้อยคำอย่างประณามบทในวรรณคดีพุทธศาสนา คือทำให้ยัชญกรรมบรรลุตามที่พราหมณ์ผู้ประกอบพิธีตั้งความหวัง ทำให้สามารถแสดงละครได้ตลอดรอดฝั่งและสำเร็จลงอย่างดี และทำให้การแต่งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาสำเร็จสมบูรณ์ได้ ประณามบทกับนานทีมีโครงสร้างที่คล้ายคลึงกันมาก คือประกอบด้วยบทนมัสการ

พระพุทธเจ้าหรือเทพเจ้า บทสรรเสริญ การบรรยายลักษณะของพระพุทธเจ้าหรือเทพเจ้า และการขอให้พระพุทธเจ้าหรือเทพเจ้าคุ้มครอง ดังเปรียบเทียบให้เห็นในตารางที่ ๔ ต่อไปนี้

ตารางที่ ๔ ตารางแสดงโครงสร้างของประณามบทเปรียบเทียบกับบทนานที

ประณามบท	บทนานที
-นมัสการพระรัตนตรัย	-ไหว้เทพเจ้า
-สรรเสริญพระรัตนตรัย	-สรรเสริญเทพเจ้า
-บรรยายลักษณะพระรัตนตรัย	-บรรยายลักษณะเทพเจ้า
-ขอความปกป้องคุ้มครอง	-ขอความปกป้องคุ้มครอง
–	-กล่าวคำอำนวยพร

ลักษณะที่ใกล้เคียงกันนี้ อาจสันนิษฐานได้เป็น ๒ ทาง

ทางที่หนึ่ง หลักฐานคติการสรรเสริญของอินเดียปรากฏหลักฐานที่เก่าที่สุดในสมัยวรรณคดีพระเวท ต่อมาคตินี้ได้ขยายออกไปสู่พุทธศาสนาด้วย ในพุทธศาสนาเกิดคติว่า พระพุทธเจ้าและพระรัตนตรัยเป็นสิ่งประเสริฐที่ได้รับการสรรเสริญ คำสรรเสริญพระพุทธเจ้าหรือพระรัตนตรัยซึ่งพบในประณามบทของวรรณคดีบาลีชั้นอรรถกถาและฎีกาคงสืบมาจากคติสรรเสริญในวรรณคดีพระเวท พระพุทธโฆษาจารย์น่าจะเป็นบุคคลแรกที่ทำให้การสรรเสริญพระพุทธเจ้าและพระรัตนตรัยที่สืบมาจากพระไตรปิฎกมีระบบที่ชัดเจน โดยเหตุที่พระพุทธโฆษาจารย์เป็นพราหมณ์ผู้แตกฉานคัมภีร์ไตรเพทก่อนที่จะถือบวชเป็นภิกษุพุทธสาวก[๗] ท่านคงสืบทอดคติการสรรเสริญทั้งของฝ่ายพราหมณ์และพุทธ คติทางฝ่ายพราหมณ์ ได้แก่ คติตั้งแต่สมัยพระเวทจนถึงคติการสรรเสริญในนานทีของบทละครสันสกฤต ส่วนคติพุทธ ได้แก่ คติที่ปรากฏในพระไตรปิฎก (ดู ๒.๒) ประณามบทต้นอรรถกถาอาจจะได้แบบมาจากนานทีซึ่งปรากฏอยู่ต้นวรรณคดีสันสกฤต

ทางที่สอง ประณามบทกับนานทีอาจเป็นวัฒนธรรมการสรรเสริญที่สืบมาจากคติดั้งเดิมในพระเวท แต่มีทางพัฒนาเป็นของตนเองและดำรงคู่ขนานกันไปอย่างมีเอกลักษณ์เพื่อให้บรรลุความมุ่งหมายเดียวกัน คือให้เกิดพลังเพื่อความสำเร็จที่มุ่งหวังในการแต่งคัมภีร์อรรถกถาหรือฎีกาและบทละครสันสกฤต

---

[๗] ดูประวัติของพระพุทธโฆสะโดยละเอียดใน Geiger (1978: 28) Winternitz (1977: 610) Malalasekera (1979: 306) และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ (๒๔๕๖: ๕-๖)

๒.๕ นิคมนกถากับอาศิสและภรตวากยะ

นอกจากนิคมนกถามีลักษณะเดียวกับอาศิสท้ายยัชญพิธีในสมัยพระเวทแล้ว ยังคล้ายคลึงกับบทร้อยกรองที่มีเนื้อหาเป็นคำอวยพรที่อยู่ ณ ตอนท้ายการแสดงละครด้วย บทดังกล่าวเรียกชื่อว่า "*ภรตวากยะ*"

ในภรตวากยะท้ายการแสดงละครสันสกฤตก็มีการร้องขออานิสงส์เช่นเดียวกัน ภรต-วากยะ คือ บทร้อยกรองปิดท้ายการแสดงละครอย่างเป็นทางการ Bhattacharya (1974: 162) กล่าวว่า "*การละครสันสกฤตขึ้นต้นด้วยคำร้องขอต่อเหล่าเทพเจ้า (นานที) ก็ต้องลงท้ายด้วยบทสวดร้องขอคล้าย ๆ กัน ตัวเอกในละครครั้นได้บรรลุการเติมเต็มความปรารถนาทั้งหลายของเขาแล้วก็ปรารถนาสันติภาพและความเจริญรุ่งเรืองแก่ทุกคน บทดังกล่าวอยู่ในคำประพันธ์ร้อยกรองและเรียกชื่อว่า ภรตวากยะ*" ภรตวากยะประกอบไปด้วยคำอำนวยพรต่างๆ แก่ทุกคนและผู้อาวุโสในการละคร ชื่อภรตวากยะตั้งขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแก่พระภรตมุนีผู้ที่แต่งคัมภีร์นาฏยศาสตร์ (Devadhar and Suru, 2002: 354) การตั้งชื่อว่าภรตวากยะก็เพื่อรักษาไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์ (ด้านชื่อ) แห่งพระภรตมุนีผู้เริ่มต้นการละคร ภรตวากยะไม่ได้มีผู้เอ่ยถึงในตำรานาฏยศาสตร์เล่มใด นอกจากจะพบในการแสดงละครที่เป็นบทร้อยกรองสุดท้ายของการแสดงละคร (Bhattacharya, 1974: 162)

Bhattacharya (1974: 163) ยังกล่าวอีกว่า "*ณ ช่วงเวลาสุดท้าย (บทสวดนี้) ต้องใช้ในทุกบทละคร บทนี้เองที่ชื่อว่าภรตวากยะมีความเป็นไปได้ว่าเป็นบทชนิดเดียวกับบทขอพร ณ ตอนเริ่มต้น (นานที)*" ภรตวากยะเป็นบทเฉลิมฉลองความสำเร็จของวีรบุรุษอันเป็นบทสุดท้ายด้วยการวิงวอนขอการอำนวยพรต่างๆ ของเทพเจ้าที่ทำให้ผู้ชมพอใจโดยการโปรยปรายสิ่งที่พึงปรารถนาต่างๆ และผลประโยชน์ให้แก่วีรบุรุษ (1974: 163) ลักษณะการอำนวยพรโดยนำเอาเทพเจ้าสักองค์หนึ่งเข้ามาหรือสิ่งมีชีวิตที่มีพลังเหนือกว่ามนุษย์สักอย่างเข้ามา และการประสิทธิ์ประสาทผลประโยชน์ให้ในตอนท้ายมีไว้เพื่อจะตอบวัตถุประสงค์เดียวกันนี้ในการละคร (1974: 164)

สันนิษฐานว่า นิคมนกถาคงแต่งขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ในการร้องขออานิสงส์จากการแต่งคัมภีร์ ซึ่งถือว่าการกระทำรูปถ้อยคำ คงเป็นขนบหรือได้อิทธิพลมาจากอาศิสที่อยู่ท้ายยัชญพิธี นิคมนกถาเป็นคำวิงวอนและปรารถนาให้เกิดสวัสดิมงคลต่างๆ แก่ผู้อื่นอันเป็นความปรารถนาดีที่มีลักษณะเดียวกับคำอำนวยพรในภรตวากยะ อาจกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า หากเปรียบการแต่งคัมภีร์ทั้งคัมภีร์เป็นยัชญกรรม นิคมนกถาก็จะมีบทบาทเป็นเหมือนกับอาศิสในยัชญพิธี และหากเปรียบการแต่งคัมภีร์เป็นละครซึ่งถือเป็นพระเวทที่ ๕ (Keith, 1970: 12) แล้ว นิคมนกถาก็เปรียบประดุจภรตวากยะของละครสันสกฤต

๒.๖ การแต่งคัมภีร์ในฐานะพิธีกรรม

บทสรรเสริญเทพเจ้ามีบทบาทอย่างมากในการประกอบยัชญพิธีทั้งในสมัยพระเวทและในสมัยที่เกิดบทละครสันสกฤต ในพุทธศาสนาบทสรรเสริญก็มีบทบาทสำคัญเช่นกัน บทสรรเสริญเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์กับบทสรรเสริญพระรัตนตรัยของศาสนาพุทธมีแนวคิดใกล้เคียงกัน คือบทสรรเสริญเทพเจ้าของพราหมณ์แสดงให้เห็นความต้องการของมนุษย์ที่ต้องการความปลอดภัย ความสมบูรณ์ในชีวิต และความปราศจากข้อบกพร่องต่างๆ เนื่องจากชีวิตมนุษย์เต็มไปด้วยโรคภัยไข้เจ็บและอุปัทวันตราย มนุษย์ต้องการจะแก้ไขอุปสรรคและข้อขัดข้องต่างๆ เหล่านี้ให้กลับกลายเป็นดี มนุษย์ต้องอาศัยผู้ที่มีอำนาจและพลังเหนือกว่าตนคือเทพเจ้ามาปกป้อง มนุษย์จึงจัดพิธีกรรมบูชาเพื่อติดต่อกับเทพเจ้าและขอความช่วยเหลือ เครื่องมือสำคัญในการติดต่อเทพเจ้าประการหนึ่งคือบทสวดสรรเสริญและคำขอพรจากเทพเจ้า ครั้นกาลเวลาผ่านไปคติการแต่งบทสรรเสริญเทพเจ้าได้แพร่หลายออกไป นอกจากจะปรากฏว่าพราหมณ์แต่งบทสรรเสริญจำเพาะสำหรับใช้ในยัชญพิธีแล้ว ยังได้มีผู้แต่งบทสรรเสริญซึ่งปรากฏอยู่ตอนต้นของบทละครสันสกฤต และบทสรรเสริญในตอนต้นของคัมภีร์ทางศาสนา ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ในกระบวนการแต่งคัมภีร์มีองค์ประกอบที่จะแต่งอย่างชัดเจนดุจเดียวกับขั้นตอน[๔]และองค์ประกอบต่างๆ ที่พราหมณ์จัดเตรียมอย่างดีสำหรับประกอบยัชญพิธี ได้แก่องค์ประกอบต่อไปนี้

(ก) ประโยชน์ที่มุ่งหวัง พราหมณ์สมัยพระเวทประกอบพิธีเพื่อค่าจ้างและสิ่งตอบแทนในรูปวัตถุทานซึ่งเรียกรวมว่าทักษิณา ในขณะที่กวีชาวพุทธผู้ทำพิธีกรรมแต่งคัมภีร์ก็เพื่อประโยชน์แก่ตน เช่น ขอให้ได้เกิดในศาสนาของพระศรีอริยเมตไตรย์ ต้องการให้ได้บรรลุพระนิพพาน หรือประโยชน์แก่พระศาสนาและผู้อื่น เช่น ขอให้พระพุทธศาสนาดำรงยืนมั่นคง ขอให้สัตว์ทั้งหลายปราศจากอุปัทวันตราย ขอให้สัตว์บรรลุพระอมตธรรม เป็นต้น

(ข) ผู้ได้รับการสรรเสริญ ในศาสนาพราหมณ์ผู้ได้รับการสรรเสริญได้แก่เทพเจ้าต่างๆ เทพเจ้าทั้งหลายพระอินทร์เป็นผู้ที่ได้รับการสรรเสริญบ่อยครั้งมากที่สุด ส่วนในทางพุทธศาสนาประณามบทต้นคัมภีร์บาลีก็ปรากฏว่ามีผู้ได้รับการสรรเสริญ ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และพระสารีบุตร พระพุทธเจ้ารวมทั้งพระอรหันตสาวกแม้จะเป็นมนุษย์โดยกำเนิด หากแต่ก็ได้รับการปฏิบัติต่อเสมือนเป็นวิสุทธิเทพ หรือเป็นเทพด้วยคุณสมบัติคือความหมดจดจากกิเลส

(ค) แรงจูงใจ ในยัชญพิธีการแต่งบทสรรเสริญบูชาเทพเจ้าเป็นไปเพื่อขอความคุ้มครอง ความเป็นสวัสดิมงคล ตลอดจนความอุดมสมบูรณ์ของทรัพย์ เป็นต้น ส่วนการแต่งประณามบทก็มีแรงจูงใจเพื่อที่จะขอความคุ้มครองให้การแต่งคัมภีร์ปราศจากเหตุขัดข้อง ทั้งเมื่อแต่งเสร็จก็มีการร้องขออานิสงส์ให้เกิดผลต่างๆ ด้วย

---

[๔] ดู ภาคภาคผนวก ค ขั้นตอนในการประกอบยัชญพิธีของพราหมณ์

(ง) ความศรัทธา ในการประกอบพิธีกรรมเชื่อกันว่าพราหมณ์ต้องมีศรัทธาตั้งมั่นและแน่วแน่ จึงจะทำให้การร้องขอผลสัมฤทธิ์ การแต่งประณามบทก็ไม่ต่างกันที่กวีจะต้องมีความศรัทธาแรงกล้า มิฉะนั้นการแต่งคัมภีร์ย่อมไม่สามารถสำเร็จได้

(จ) ผลแห่งการกระทำ การประกอบยัชญพิธีและการแสดงละครสันสกฤต พราหมณ์หรือนายโรงจะต้องกล่าวสรรเสริญเทพเจ้า เพราะการกระทำดังกล่าวถือว่าเป็นบุญเป็นความดีงามที่สามารถให้ผลได้ถึงชาติหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทำถูกระเบียบแบบแผนยิ่งให้ผลดียิ่งขึ้น เช่นเดียวกันการแต่งคัมภีร์ที่กวีถือว่าเป็นบุญที่มีอานุภาพและเป็นความดี ผลแห่งการประกอบยัชญพิธีอาจดำรงอยู่เพียงชั่วครั้งชั่วคราว แต่ผลแห่งการแต่งคัมภีร์จะดำรงอยู่นานตราบเท่าที่มนุษย์จะสามารถรักษาคัมภีร์นั้นไว้ได้

(ฉ) การเริ่มและการจบ ในการประกอบยัชญพิธีต้องมีการเริ่มและการจบพิธี ทั้งการเริ่มและจบนั้นต่างก็ใช้อาศิส การเริ่มและการจบพิธีเป็นขั้นตอนสำคัญที่ใช้ห่อหุ้มพิธีกรรมไว้ ในการแต่งคัมภีร์ก็จะไม่ปรากฏแต่เนื้อของคัมภีร์แต่เพียงลำพัง ต้องมีส่วนที่ห่อหุ้มคัมภีร์ไว้ด้วย ส่วนที่ห่อหุ้มไว้เบื้องต้นคือประณามบท ส่วนที่ห่อหุ้มไว้เบื้องปลายของคัมภีร์คือนิคมนกถา

องค์ประกอบข้างต้นทำให้การสรรเสริญและเชิญเทพเจ้าลงมาประทับเพื่อรับคำขอจากมนุษย์มีลักษณะเป็นพิธีกรรมซึ่งต้องทำด้วยความตั้งใจและเพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ และลักษณะเช่นนี้เป็นเหมือนกับการแต่งคัมภีร์ที่ทำด้วยความตั้งใจ รวมถึงการกระทำที่บ่งชี้ให้กระบวนการแต่งคัมภีร์ไม่ใช่กระบวนการสามัญอย่างกระบวนการทำงานอื่น แต่เป็นกระบวนการที่ทำด้วยความตั้งใจอันแรงกล้าเพื่อให้ได้หนังสือหรือคัมภีร์ที่จะยังประโยชน์แก่โลก จึงต้องทำอย่างมีขั้นตอน มีพิธีการ ผลคือกระบวนการแต่งหนังสือหรือคัมภีร์นั้นได้กระทำดุจเดียวกับการประกอบพิธีกรรมที่สำคัญดุจเดียวกับพิธีกรรมบูชาเทพเจ้าของพราหมณ์ ดังนั้น กระบวนการแต่งหนังสือจึงเป็นพิธี-กรรมอย่างหนึ่งด้วย แต่เป็นพิธีกรรมที่มิได้สำเร็จด้วยการยัชญะหรือการบวงสรวงด้วยสิ่งของ หากแต่เป็นพิธีกรรมที่สำเร็จได้ด้วยการบูชาและสรรเสริญโดยกระบวนการการใช้ถ้อยคำ การค้นคว้า การวิเคราะห์ การเรียบเรียงอย่างมีศาสตร์ศิลปะและสำแดงออกมาในรูปเล่มของคัมภีร์อย่างมีขั้นตอน ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นการปฏิบัติบูชา

๒.๗ สรุปท้ายบท

การสรรเสริญเป็นวัฒนธรรมที่มีปรากฏอยู่ทั่วทุกภูมิภาค ในบรรดาสายอารยธรรมสำคัญของโลกวัฒนธรรมอินเดียเป็นวัฒนธรรมสายใหญ่สายหนึ่งและมีคติในเรื่องดังกล่าวเช่นกัน ศาสนาพระเวทเป็นศาสนาที่มีอิทธิพลต่อคนในสังคมอินเดีย คนอินเดียโบราณนิยมแต่งบทสวดสรรเสริญและขอพรเพื่อใช้ในพิธีบูชาและบวงสรวงเทพเจ้า ชาวอารยันเป็นกลุ่มชนที่นับถือศาสนาพระเวทได้แต่งบทสรรเสริญและขอพรต่อเทพเจ้าที่ตนเคารพศรัทธาอย่างเป็นระบบเพื่อใช้ในพิธี-

กรรมต่าง ๆ บทดังกล่าวเรียกว่าอาศิสใช้ตอนเริ่มและจบพิธีกรรม พราหมณ์ได้แต่งบทสรรเสริญดังกล่าวขึ้นมาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือสื่อความคิดของตนไปยังเทพเจ้าด้วยศรัทธา ครั้นมาในสมัยหลังพุทธกาลการสรรเสริญรูปแบบดังกล่าวก็ยังคงปรากฏและสืบเนื่อง คือ ในพระไตรปิฎกมีการสรรเสริญและขอพร ขอความคุ้มครองและอ้างอิงสัจวาจาซึ่งปรากฏในปริตตชาดกแต่ไม่ได้อยู่ตอนเริ่มและจบอย่างในยัชญพิธี พอถึงสมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นมาถ้อยคำสรรเสริญและขอพรปรากฏอยู่ในบทเดียวกันและมีการจัดวางตำแหน่งเช่นเดียวกับอาศิสในยัชญพิธี คือ อยู่ตอนต้นและท้ายเช่นเดียวกัน มีสรรเสริญและขอพรคล้ายคลึงกัน ลักษณะเช่นนี้ของประณามบทและนิคมนกถาน่าจะสืบเนื่องมาจากแนวคิดอาศิสในยัชญพิธี และแนวคิดเรื่องการสรรเสริญและอ้างอิงสัจวาจาจากพระไตรปิฎก ดังนั้น จึงน่าจะสรุปได้ว่า แนวคิดพื้นฐานการสรรเสริญและขอพรในอาศิสและพระไตรปิฎกส่งอิทธิพลต่อคัมภีร์ชั้นอรรถกถาทำให้มีการแต่งบทสรรเสริญพระรัตนตรัยและขอพรในตอนต้นและตอนท้ายคัมภีร์และกระบวนการการใช้ถ้อยคำเช่นนี้น่าจะเป็นธรรมเนียมที่พบได้ทั่วไปในอินเดีย ลังกาและสืบมาถึงไทย